

TekLa

1

DET SAMHÄLLELIGA LIVETS
LOGIK

DET INRE FÖRTRYCKET

LENINS ANALYS
AV IMPERIALISMEN

TekLa

2

BÖRGERLIG OCH PROLETÄR
OFFENTLIGHET

STAT, KAPITALACKUMULATION
OCH SOCIALA RÖRELSE

ARBETARERFARENHETENS
MOTSÄGELSER

DET ABSTRAKTA ARBETET
OCH SINNUGHETENS ÖDE

Μονοπώλια και σοσιαλισμός στην ανάλυση του ιμπεριαλισμού από τον Λένιν

Anders Molander

Μέσα στις φλόγες του Παγκόσμιου Πολέμου, ο Λένιν έγραψε το 1916 το βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός: το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*.¹ Είχε δύο άμεσους σκοπούς. Πρώτον, να προσδιορίσει την τρέχουσα ιστορική κατάσταση ως προς τις δυνατότητες επαναστατικής αλλαγής. Το συμπέρασμα του Λένιν από την ανάλυσή του για τις νέες μορφές οργάνωσης της καπιταλιστικής παραγωγής –μονοπωλιακό και χρηματιστικό κεφάλαιο– ήταν ότι ο καπιταλισμός ήταν ένα κοινωνικό σύστημα που πεθαίνει. Είχε ολοκληρώσει το προοδευτικό ιστορικό του έργο (την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την κοινωνικοποίηση της παραγωγής) και είχε εισέλθει σε μια φάση πολέμου και εντεινόμενης ταξικής πάλης, της οποίας η μόνη δυνατή έκβαση ήταν η προλεταριακή επανάσταση. Δεύτερον, η μελέτη του Λένιν αποσκοπούσε στο να δώσει θεωρητικά πολεμοφόδια στην επαναστατική αντιπολίτευση απέναντι στην πολιτική των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων για ειρηνική συνύπαρξη των τάξεων και να καταδικάσει τη θεωρία του Γερμανού σοσιαλδημοκράτη Καρλ Κάουτσκι για έναν πιθανό ειρηνικό επεκτατισμό με τη μορφή μιας ιεράς συμμαχίας μεταξύ ιμπεριαλιστικών κρατών.² Απέναντι στους σοσιαλδημοκράτες της πατρίδας του και

τον Κάουτσκι, ο Λένιν υποστήριξε ότι το καθήκον του εργατικού κινήματος ήταν να μετατρέψει τον «ιμπεριαλιστικό πόλεμο» σε «εμφύλιο πόλεμο» (η εργατική τάξη των διαφόρων χωρών δεν θα στρέψει τα τουφέκια της η μία εναντίον της άλλης αλλά εναντίον των δικών τους αστικών τάξεων) και ότι ο ιμπεριαλισμός ήταν επιθετικός από τη φύση του: ο πόλεμος δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας συγκεκριμένης πολιτικής γραμμής, αλλά συνέπεια των ενδοϊμπεριαλιστικών συγκρούσεων που προκύπτουν αναγκαία από την άνιση ανάπτυξη των διαφόρων εθνικών μονοπωλιακών κεφαλαίων.

Η θεωρία του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό ήταν πρωτίστως μια προσπάθεια να αποσαφηνιστεί μια συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση. Αυτό είχε ήδη επισημανθεί από τον Λούκατς (1924) στο βιβλίο του για τον Λένιν:

«Η θεωρία του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό [...] δεν είναι τόσο μια θεωρία της αναγκαίας οικονομικής γένεσης και των περιορισμών της, όσο η θεωρία των συγκεκριμένων ταξικών δυνάμεων που, εξαπολύομενες από τον ιμπεριαλισμό, δρουν μέσα σε αυτόν: η θεωρία της συγκεκριμένης παγκόσμιας κατάστασης που δημιούργησε ο ιμπεριαλισμός».³

Αργότερα, ωστόσο, η μελέτη του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό αποσπάρθηκε από

1. Λένιν, «Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού», *Άπαντα* τ. 27, Σύγχρονη Εποχή, 1980.

2. Kautsky: «Der Imperialismus», *Die Neue Zeit* v. 32, 1914.

3. Lukacs, *Lenin: A Study in the Unity of His Thought*, σ. 42.

το ιστορικό της πλαίσιο, στερήθηκε τον επαναστατικό θεωρητικό της χαρακτήρα και μετατράπηκε σε μια γενική θεωρία του ιμπεριαλιστικού (μονοπωλιακού) σταδίου του καπιταλισμού. Ανυψώθηκε σε απόλυτη αλήθεια στον μηχανισμό της μαρξιστικής-λενινιστικής κοσμοθεωρίας της εποχής του Στάλιν και εξακολουθεί να θεωρείται στον σοβιετικό μαρξισμό και στα παρακλάδια του ανά τον κόσμο ως η μόνη και δεδομένη αφετηρία για την ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού (η θεωρία του λεγόμενου κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού).⁴ Επίσης, σε άλλους μαρξιστικούς κύκλους η μελέτη του Λένιν έχει αποτιμηθεί ως μια γενική θεωρία του «μονοπωλιακού κεφαλαίου» και του «ιμπεριαλισμού». Αυτό ισχύει, για παράδειγμα, για τους νεομαρξιστές Μπάραν και Σουήζυ και για τον Έρνεστ Μαντέλ.⁵

4. «Η λενινιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού παρέχει το κλειδί για την κατανόηση των συγκριμένων ιδιαιτεροτήτων που χαρακτηρίζουν τον ιμπεριαλισμό στο σημερινό στάδιο ανάπτυξής του» (Μπρέζνιεφ, ό.π.: *Der Imperialismus der BRD*, Βερολίνο 1972, σ. 128-29).

5. Βλ. Baran/Sweezy, *Monopolkapitalet*, Örebro 1970, σ. 10. Αυτή η αριστερή κενύσιανή ανάλυση υποστηρίζει ότι «η μαρξική ανάλυση του καπιταλισμού στηρίζεται στην υπόθεση μιας ανταγωνιστικής οικονομίας» (σ. 9) και ότι, για παράδειγμα, η κατηγορία της υπεραξίας και ο νόμος της τάσης μείωσης του ποσοστού κέρδους δεν είναι επομένως κατάλληλα στο πλαίσιο του «μονοπωλιακού καπιταλισμού», αλλά πρέπει να αντικατασταθούν από την έννοια του πλεονάσματος και τον νόμο του αυξανόμενου πλεονάσματος (σ. 331 και 66). Λυπούνται που οι μαρξιστές δεν πήραν στα σοβαρά την έμφαση του Λένιν στο μονοπώλιο, και που το *Κεφάλαιο* του Μαρξ αφέθηκε να συνεχίσει να «βασίλευει ανεμπόδιστα» στον καθορισμό των νόμων της κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (σελ. 10). Για μια κριτική των Μπάραν και Σουήζυ, δείτε τη συμβολή των Μάτικ και Μαντέλ στην ανθολογία *Monopoly Capital. Thesen zu dem Buch vom Paul A. Baran*

Μόνο τα τελευταία χρόνια η ανάλυση του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής επανεξέτασης. Αυτό συνέβη στο πλαίσιο του ξεκαθαρίσματος λογαριασμών εντός της ερμηνευτικής του Λένιν θεωρίας του Κρατικομονοπωλιακού Καπιταλισμού⁶ και στις πρόσφατες προσπάθειες ανάλυσης των κινήσεων του κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά.⁷ Η πιο αξιοσημείωτη κριτική της ανάλυσης του ιμπεριαλισμού έχει ασκηθεί από την Christel Neususs. Εκτενέστερες εργασίες που ασκούν κριτική στον Λένιν έχουν επίσης παρουσιαστεί από τους Bernd Rabehl, Ulf Wolter και το Projekt Klassenanalyse.⁸

und Paul M. Sweezy, Φρανκφούρτη 1969, και Mario Cogoy, «Value Theory and State Expenditure» στο Yaffe/Cogoy, *Kristeori och statsutgifter*, Göteborg 1976.

6. Π.χ. Margaret Wirth, «Zur Kritik der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus» στο *Prokla* 8/9, Βερολίνο 1973 (μεταφρασμένο στα δανέζικα στο *Politiske Arbejdstekster* no 6/7). Ebbinghausen κ.ά., *Monopol og stat. Om Marx-receptionen i teorien om den staatsmonopolistischen kapitalisme*, Köpenhamn 1975. Schubert, «Die Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus - Kritik der zentralen Aussagen» στο *Mehrwert* v. 4.

7. Christel Neususs, *Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitals*, Erlangen 1972. Klaus Busch, *Die multinationalen Konzerne. Zur Analyse der Weltmarktbewegung des Kapitals*, Φρανκφούρτη 1974. Claudia von Braunmühl, *Weltmarktbewegung des Kapitals, Imperialismus und Staat* και Braunmühl κ.ά. *Probleme einer materialistischen Staatstheorie*, Φρανκφούρτη 1973.

8. Rabehl, *Marx und Lenin*, Βερολίνο 1973. Wolter, *Grundlagen des Stalinismus*, Βερολίνο 1975 και Projekt Klassenanalyse, *Leninismus - neue Stufe des wissenschaftlichen Sozialismus*, Βερολίνο 1972. Το τελευταίο έργο είναι μια βιβλιογραφική, εξαιρετικά λεπτομερής επισκόπηση των γραπτών του Λένιν, η οποία δεν τοποθετεί τα θεωρητικά και πολιτικά επιτεύγματα του Λένιν στο ιστορικό τους πλαίσιο, αλλά

Το άρθρο αυτό αποτελεί μια κριτική εξέταση της μελέτης του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό. Η ανασκόπηση που ακολουθεί θα επιχειρήσει να δείξει αφενός ότι η μελέτη του Λένιν δεν ανταποκρίνεται στο κύρος που της αποδίδει η μεταλενινιστική παράδοση, ιδίως η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, και, αφετέρου, τον προβληματικό χαρακτήρα των συμπερασμάτων για τη μετάβαση στον σοσιαλισμό που προκύπτουν. Στην πρώτη ενότητα, εξετάζω την κατανόηση της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας από τον Λένιν, η οποία αποτέλεσε τη βάση της ανάλυσής του για τον ιμπεριαλισμό ως το μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού. Το μονοπώλιο ήταν για τον Λένιν μια συνοπτική έκφραση της αναγκαιότητας της επανάστασης (της στασιμότητας και της παρακμής του καπιταλισμού) καθώς και της δυνατότητάς της (της κοινωνικοποίησης), με άλλα λόγια η άνοδος των μονοπωλίων καθόρισε τον ιμπεριαλισμό ως το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού. Στις επόμενες ενότητες θα μελετήσω την έννοια του Λένιν για το μονοπώλιο και τη θεωρία του για το χρηματιστικό κεφάλαιο. Η πρόθεσή μου εδώ είναι να επισημάνω τα όρια της ανάλυσης του Λένιν και όχι να παρουσιάσω θετικά έναν ορισμό της έννοιας του μονοπωλίου και του ρόλου του τραπεζικού κεφαλαίου στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει και για το κεφάλαιο σχετικά με τις εξαγωγές κεφαλαίου, το οποίο επίσης

αρκείει στο να συγκρίνει τον Μαρξ με τον Λένιν. Μια σύγκριση που αποβαίνει υπέρ του πρώτου! Για μια κριτική του PCA βλέπε Rabehl κ.ά.: «Halbheiten in der Überwindung des Leninismus» στο *Prokla* 11/12, Βερολίνο 1974. Μεταξύ των πιο πρόσφατων έργων που ασκούν κριτική στον Λένιν είναι το Dutschke, *Versuch Lenin auf die Füße zu stellen*, Βερολίνο 1974. Για μια συζήτηση του βιβλίου του Dutschke, βλέπε *Die Internationale* (όργανο της Gruppe Internationale Marxisten), Απρίλιος 1975.

ξεφεύγει κάπως από το θέμα του άρθρου: μονοπώλια και σοσιαλισμός. Ωστόσο, σε ένα μεταγενέστερο άρθρο στο περιοδικό ΤΕΚΛΑ, θα ασχοληθούμε με τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Τέλος, παρουσιάζονται οι συνέπειες της θεωρίας του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό (ως προς την έννοια της κοινωνικοποίησης) στη θεωρία του για τη μετάβαση στον σοσιαλισμό.

Ο Λένιν και η κριτική της πολιτικής οικονομίας

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα του μαρξισμού του Λένιν είναι ο άμεσος προσανατολισμός του προς την πράξη. Ως επαναστάτης πολιτικός και οργανωτής, ο Λένιν προσπάθησε να εφαρμόσει τον μαρξισμό σε συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις και στους αγώνες του εργατικού κινήματος, παρέχοντας έτσι μια τακτική και στρατηγική βάση για τον αγώνα της εργατικής τάξης. Ο Λένιν ανέπτυξε την κατανόηση των αρχών του μαρξισμού στη σύγκρουση με τους λεγόμενους «Φίλους του Λαού» κατά τη δεκαετία του 1890. Απέναντι στον ουτοπικό σοσιαλισμό τους και την εξιδανίκευση της ρωσικής κοινότητας του χωριού, έδωσε έμφαση στον επιστημονικό σοσιαλισμό και προσπάθησε, με συγκεκριμένες μελέτες, να δείξει ότι η υπαγωγή των ρωσικών κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ήταν μια ήδη παρούσα και αναπόφευκτη διαδικασία.

Η «μεγαλοφυής ιδέα» του Μαρξ ήταν, σύμφωνα με τον Λένιν, η «υπόθεση» της «εφαρμογής» του υλισμού στην κοινωνιολογία,⁹ η οποία επέτρεψε να ξεπεραστεί ο υποκειμενισμός της προγενέστερης κοινωνικής θεωρίας.

9. Λένιν, *Τι είναι οι «Φίλοι του Λαού» και πώς πολεμούν τους σοσιαλδημοκράτες;*, Σύγχρονη Εποχή, 2009, σ. 18.

«Ως τώρα για τους κοινωνιολόγους ήταν δύσκολο, μέσα στο πολύπλοκο δίκτυο των κοινωνικών φαινομένων, να κάνουν διάκριση ανάμεσα στα σημαντικά και στα μη σημαντικά φαινόμενα (αυτό είναι ακριβώς η ρίζα του υποκειμενισμού στην κοινωνιολογία) και δεν ήταν σε θέση να βρουν ένα αντικειμενικό κριτήριο για να κάνουν έναν τέτοιο διαχωρισμό. Ο υλισμός έδωσε ένα απόλυτο αντικειμενικό κριτήριο, ξεχωρίζοντας τις σχέσεις παραγωγής ως δομή της κοινωνίας και δημιουργώντας τη δυνατότητα να εφαρμοστεί σ' αυτές τις σχέσεις το γενικό εκείνο επιστημονικό κριτήριο της επανάληψης, που οι υποκειμενιστές αρνούσαν ότι μπορεί να εφαρμοστεί στην κοινωνιολογία».¹⁰

Με βάση τις επαναλήψεις και τις κανονικότητες που εντοπίστηκαν από το «αντικειμενικό κριτήριο» των σχέσεων παραγωγής, κατέστη δυνατό «να γενικευθούν τα συστήματα των διάφορων χωρών έτσι ώστε να φτάσουμε σε μια μόνη θεμελιακή έννοια, στην έννοια *κοινωνικός σχηματισμός*. Μόνο μια τέτοια γενίκευση έδωσε τη δυνατότητα να περάσουμε από την περιγραφή των κοινωνικών φαινομένων (και την αξιολόγησή τους από τη σκοπιά ενός ιδεώδους) στην αυστηρά επιστημονική ανάλυσή τους, που παραμερίζει, λ.χ., εκείνο που ξεχωρίζει τη μια κεφαλαιοκρατική χώρα από την άλλη και ερευνά εκείνο που είναι κοινό σε όλες».¹¹ Μια τέτοια αυστηρά επιστημονική ανάλυση ήταν η διερεύνηση από τον Μαρξ «του συστήματος της εμπορευματικής οικονομίας», μέσω της οποίας ολοκληρώθηκε η υλιστική υπόθεση της δυνατότητας εφαρμογής «αυ-

τού του γενικού επιστημονικού κριτηρίου της επανάληψης» στην κοινωνία.¹²

Ωστόσο, η μαρξική μέθοδος δεν συνίσταται στη διάκριση των σημαντικών φαινομένων από τα ασήμαντα μέσω ενός «αντικειμενικού κριτηρίου», αλλά στη διείσδυση στην πολλαπλότητα των φαινομένων που εκδηλώνονται στην επιφάνεια της αστικής κοινωνίας. Στην έρευνά του, ο Μαρξ ανέλυσε τους απλούστερους, πιο αφηρημένους προσδιορισμούς (εμπόρευμα, αξία), για να αρχίσει στη συνέχεια στην έκθεση (*Κεφάλαιο*) μια σταδιακή συγκεκριμενοποίηση προσθέτοντας όλο και περισσότερους προσδιορισμούς. Μέσω αυτής της εννοιολογικής ανασυγκρότησης, καθίσταται δυνατή η κατανόηση της πολλαπλότητας των φαινομένων ως εκφάνσεων μιας κρυμμένης κεντρικής δομής (της ουσίας). Το συγκεκριμένο αναπαράγεται ως κάτι «νοητά συγκεκριμένο» – η συνόψιση πολλών προσδιορισμών.¹³ Η μέθοδος του Μαρξ συνίστατο έτσι σε μια διαδικασία αφαίρεσης που αποκάλυπτε την ουσία των φαινομένων και όχι στη γενίκευσή τους. Αυτή η προσέγγιση καθορίστηκε από την ίδια τη δομή της εμπορευματοπαραγωγι-

12. Στο ίδιο, σ. 23. «Τώρα, ύστερα από την εμφάνιση του *Κεφαλαίου*, η υλιστική αντίληψη της ιστορίας δεν είναι πια υπόθεση, αλλά επιστημονικά αποδειγμένη θέση, κι όσο δεν θα υπάρχει άλλη προσπάθεια να εξηγηθεί επιστημονικά η λειτουργία και η εξέλιξη οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού –ακριβώς ενός κοινωνικού σχηματισμού και όχι της ζωής μιας οποιασδήποτε χώρας ή ενός λαού, ή ακόμα και μιας τάξης κ.λπ.– όσον καιρό δεν θα υπάρχει μια άλλη προσπάθεια, ικανή να βάλει τάξη στα “συναφή γεγονότα”, όπως ακριβώς μπόρεσε να το κάνει ο υλισμός, και να δώσει τη ζωντανή εικόνα ενός ορισμένου σχηματισμού με μια ταυτόχρονη αυστηρά επιστημονική εξήγησή του, ως τότε η υλιστική αντίληψη της ιστορίας θα είναι το σύννημο της κοινωνικής επιστήμης».

13. Μαρξ, *Grundrisse* τ. Α', Στοχαστής, 1989, σ. 66.

10. Στο ίδιο, σ. 19 [τροποποιημένη μετάφραση].

11. Στο ίδιο, σ. 20.

κής αστικής κοινωνίας, την «αδιαφάνειά» της, δηλαδή από το ότι οι εσωτερικές σχέσεις (η ουσία) δεν εμφανίζονται όπως είναι στην επιφάνεια της κοινωνίας αλλά με στρεβλωμένες μορφές.¹⁴ Αντίθετα, η προσέγγιση του Λένιν παραμένει στο επίπεδο των φαινομένων. Συνεπάγεται όντως μια κάθαρση και διευθέτηση των σύγχρονων φαινομένων, αλλά όχι την αποκρυπτογράφηση τους, δηλαδή την αντανάκλαση της «εσωτερικής πραγματικής κίνησης»,¹⁵ και έτσι αδυνατεί να τα κατανοήσει ως ιστορικά συγκεκριμένες μορφές της.

Η μεθοδολογία του Λένιν τον οδήγησε να παρανοήσει τη σχέση μεταξύ λογικής και ιστορίας στο *Κεφάλαιο*. Η λογική-διαλεκτική έκθεση της ανατομίας της αστικής κοινωνίας στο *Κεφάλαιο*, δηλαδή η ανάπτυξη της έννοιας του κεφαλαίου, του φάνηκε ως έκθεση της ιστορικής προέλευσης και ανάπτυξης του καπιταλισμού: «[ο Μαρξ] παρακολούθησε την ανάπτυξη της εμπορευματικής οικονομίας από τα πρώτα

της βήματα»¹⁶ και «μας δίνει τη δυνατότητα να δούμε πώς αναπτύσσεται η εμπορευματική οργάνωση της κοινωνικής οικονομίας, πώς μετατρέπεται σε κεφαλαιοκρατική [...] αυτός είναι ο σκελετός του *Κεφαλαίου*».¹⁷

Ωστόσο, στην ανάλυσή του για το εμπόρευμα, ο Μαρξ δεν ερευνά τις αρχές της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά τη «στοιχειώδη μορφή» αυτής της παραγωγής.¹⁸ Το εμπόρευμα –η αντιφατική ενότητα της αξίας χρήσης και της αξίας– είναι το λογικό σημείο εκκίνησης για την άνοδο σε όλο και πιο συγκεκριμένες κατηγορίες. Ο Μαρξ ξεκινά λοιπόν από την απλή εμπορευματική κυκλοφορία, όπου δεν υπάρχει ούτε η εργασιακή δύναμη ούτε το κεφάλαιο, και αναπτύσσει από τις εσωτερικές αντιφάσεις του εμπορεύματος την κατηγορία του χρήματος, η οποία στη συνέχεια επιτρέπει το βήμα προς το κεφάλαιο κ.ο.κ. Η απλή εμπορευματική κυκλοφορία μπορεί, όπως επισήμανε ο Μαρξ, «να υπάρχει ιστορικά [...] χωρίς η ανταλλακτική αξία να έχει καταλάβει την παραγωγή ενός λαού είτε σ' ολόκληρη την έκταση, είτε σε βάθος», και ιστορικά δείχνει ότι «η ίδια η κυκλοφορία οδηγεί στην αστική παραγωγή, δηλαδή την παραγωγή που δημιουργεί ανταλλακτική αξία, και δημιουργεί για τον εαυτό της μια βάση διαφορετική από την αρχική της αφετηρία».¹⁹ Η εμμενής ανάπτυξη των κατηγοριών στο *Κεφάλαιο* προϋποθέτει έτσι

14. «Στον ανταγωνισμό λοιπόν φαίνονται όλα στρεβλωμένα. Η έτοιμη πια μορφή των οικονομικών σχέσεων, όπως προβάλλει στην επιφάνεια, στην πραγματική της ύπαρξη, επομένως και στις αντιλήψεις, με τις όποιες οι φορείς και οι παράγοντες αυτών των σχέσεων προσπαθούν να τις κατανοήσουν, είναι πολύ διαφορετικές και πραγματικά στρεβλωμένες και αντιφατικές στην εσωτερική τους ουσιαστική, όμως συγκαλυμμένη βασική μορφή, και από το αντίστοιχο μ' αυτήν νόημα». Μαρξ, *Κεφάλαιο* τόμος Γ', Σύγχρονη Εποχή, 1978, σ. 264. «Κάθε επιστήμη θα ήταν περιττή, αν η μορφή εμφάνισης και η ουσία των πραγμάτων συμπίπτανε άμεσα». Στο ίδιο, σ. 1004. Βλ. επίσης και Marx, *Kapitalet I*, Uddevalla 1970, σ. 684. Για την πρόσδεση της μεθόδου στο αντικείμενό της, βλέπε Reichelt, *Kapitalbegrabetts logiske struktur hos Karl Marx*, Κοπεγχάγη 1974.

15. Μαρξ, *Κεφάλαιο* τόμος Γ', σ. 396: «είναι έργο της επιστήμης να αναγάγει την ορατή, τη φαινομενική μόνο κίνηση στην εσωτερική πραγματική κίνηση».

16. Λένιν, «Το οικονομικό περιεχόμενο του Ναροντικισμού», Άπαντα τ. 1, Σύγχρονη Εποχή, σ. 518. Αναφέρεται στο Projekt Klassenanalyse, *Leninismus - neue Stufe des wissenschaftlichen Sozialismus?* τ 1, σ. 75.

17. Λένιν, *Τι είναι οι «Φίλοι του Λαού»*, ό.π., σ. 21.

18. Μαρξ, *Κεφάλαιο* τ. Α', Σύγχρονη Εποχή, 2002, σ. 49.

19. Μαρξ, *Grundrisse* τ. Γ', Στοχαστής, 1992, σ. 818.

και μια λογική της ιστορικής τους ανάπτυξης,²⁰ αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι σε αυτό το σημείο έχουμε να κάνουμε με την ιστορική μετάβαση της κυκλοφορίας στο κεφάλαιο, αλλά με την απλή εμπορευματική κυκλοφορία ως λογική κατηγορία, η οποία επιτρέπει να κατανοήσουμε την αξιακή μορφή του εμπορεύματος ως την «οικονομική κυτταρική μορφή» από την οποία προκύπτουν οι αντιφάσεις της κίνησης του κεφαλαίου. Παρόλο που ο Μαρξ στα τρία πρώτα κεφάλαια δεν έχει ακόμη αναπτύξει την έννοια του κεφαλαίου, η καπιταλιστική σχέση προϋποτίθεται στην ανάπτυξη της κατηγορίας του εμπορεύματος και του χρήματος.

Η μελέτη του Λένιν για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία εκφράζει την κατανόησή του για το *Κεφάλαιο*. Ως μια γενικευμένη ιστορική έκθεση, το *Κεφάλαιο* χρησίμευσε ως «διάταξη» της ανάλυσης και όλο το ενδιαφέρον του Λένιν κατευθύνθηκε προς την απόδειξη με εμπειρικό υλικό της μετάβασης από τη φυσική οικονομία στην απλή εμπορευματική παραγωγή και από εκεί στην καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή. Η ανάλυση του Λένιν επικεντρώθηκε στην ανάδυση και την επέκταση της εσωτερικής αγοράς και αγνόησε την παγκόσμια αγορά και το τσαρικό κράτος – δύο στοιχεία μεγάλης σημασίας για την ανάπτυξη του ρωσικού καπιταλισμού, τα οποία όμως βρίσκονταν εκτός της «διάταξης». Η μονομέρεια της ανάλυσης οδήγησε σε υπερτονισμό της τάσης κεφαλαιοποίησης και σε υποτίμηση του αντιφατικού χαρακτήρα των ρωσικών κοινωνικών σχέσεων: τη συνύπαρξη σύγχρονων, καπιταλι-

στικών μορφών και πρωτόγονων, προκαπιταλιστικών στοιχείων.²¹

Η «ιστορικοποιημένη» ερμηνεία του *Κεφαλαίου* συναντάται επίσης στον «ώριμο» Λένιν. Στο σύγγραμμά του «Καρλ Μαρξ» (1914), η εξαγωγή του χρήματος από τη λογική της μορφής της αξίας²² από τον Μαρξ ανάγεται σε μια μελέτη της «ιστορικής διαδικασίας της εξέλιξης της ανταλλαγής»,²³ και ομοίως η παρουσίαση της απλής συνεργασίας, του καταμερισμού της εργασίας και της παραγωγής, καθώς και των μηχανών και της βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας, κατανοείται άμεσα ιστορικά,²⁴ και όχι ως εννοιολογική ανάπτυξη των μεθόδων παραγωγής σχετικής υπεραξίας, η οποία καθιστά δυνατή την ιστορική εξέταση της ανάπτυξης της εργασιακής διαδικασίας. Η «οικονομική διδασκαλία» του Μαρξ χαρακτηρίζεται από τον Λένιν, συνοπτικά, ως η διερεύνηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής «στη γέννηση, την ανάπτυξη και την παρακμή τους».²⁵ «Ο Μαρξ παρακολούθησε την εξέλιξη του καπιταλισμού από τα πρώτα έμβρυα της εμπορευματικής οικονομίας, από την απλή ανταλλαγή ως τις ανώτερες μορφές της, ως τη μεγάλη παραγωγή».²⁶

21. Rabehl, *Marx og Lenin*, σ. 129-170 και 223-244.

22. Το πρόβλημα της μορφής της αξίας εξετάζεται λεπτομερώς στα ακόλουθα βιβλία: Lundkvist, *Introduktion till metoden i Kapitalet*, Goteborg 1975· Reichelt, *Kapitalbegrebets logiske struktur* και Schanz, *Til rekonstruktionen af kritiken af den politiske ekonomis omfangslogiske status*.

23. Λένιν, «Καρλ Μαρξ», *Άπαντα* τ. 26, σ. 61.

24. Στο ίδιο, σ. 64.

25. Στο ίδιο, σ. 60.

26. Λένιν, «Οι τρεις πηγές και τα τρία συστατικά μέρη του μαρξισμού», *Άπαντα* τ. 23, σ. 47.

20. Για τη σημασία αυτού του γεγονότος για την κριτική των δυνατοτήτων της πολιτικής οικονομίας ως προς την ιστορική θεωρία, βλέπε Schanz, *Til rekonstruktionen af kritiken af den politiske ekonomis omfangslogiske status*, Arhus 1974, σ. 153-70.

Οι κατηγορίες της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας ως ιδεατές αντανακλάσεις της βιοτικής διαδικασίας της αστικής κοινωνίας, δηλαδή ως πραγματικές αφαιρέσεις²⁷ είναι, ασφαλώς, πάντοτε ιστορικές κατηγορίες. Μπόρεσαν να αναπτυχθούν μόνο όταν η καπιταλιστική παραγωγή έφτασε σε ένα ορισμένο επίπεδο²⁸ και θα εξαφανιστούν μαζί της.²⁹ Αλλά γι' αυτόν τον λόγο η λογική και η ιστορία δεν ταυτίζονται³⁰ και η παρουσίαση της ανατομίας της αστικής κοινωνίας δεν ταυτίζεται με την παρουσίαση της ιστορικής της εξέλιξης. Είναι αλήθεια ότι το κεφάλαιο ιστορικά προϋποθέτει το χρήμα και το χρήμα με τη σειρά του προϋποθέτει το εμπόρευμα, όπως ακριβώς η έννοια του κεφαλαίου από τη λογική της δομής προϋποθέτει το χρήμα και το εμπόρευμα ως τις απλούστερες κατηγορίες του.

27. Δηλαδή, δεν είναι αφηρημένες έννοιες που υπάρχουν μόνο στο κεφάλι του πολιτικού οικονομολόγου, αλλά έχουν πραγματική ύπαρξη. Σχετικά με την αναγωγή της συγκεκριμένης εργασίας σε αφηρημένη εργασία, για παράδειγμα, ο Μαρξ γράφει: «Η αναγωγή αυτή εμφανίζεται ως αφαίρεση, αλλά πρόκειται για μια αφαίρεση η οποία συντελείται καθημερινά στην κοινωνική διαδικασία της παραγωγής. Η δυνατότητα αναγωγής όλων των εμπορευμάτων σε χρόνο εργασίας δεν αποτελεί μεγαλύτερη αφαίρεση, ούτε λιγότερο πραγματική από τη δυνατότητα εξάχνωσης όλων των οργανικών σωμάτων σε αέρα». (Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Σύγχρονη Εποχή, 2010, σ. 35). Το ακόλουθο απόσπασμα είναι επίσης διαφωτιστικό: «Όσοι εξετάζουν την αυτονόμηση της αξίας σαν απλή αφαίρεση, ξεχνούν πως η κίνηση του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι αυτή η αφαίρεση in actu [εν δράσει]». Μαρξ, *Κεφάλαιο* τ. Β', Σύγχρονη Εποχή, 1979, σ. 103.

28. Marx, *Capital* vol 1, σ. 507,

29. Βλ. KOMMUNIST nr 18, σ. 13 και Reichelt ό.π., σ. 67υπ.

30. Βλ. την κριτική του Zeleny στον Ένγκελς (*Metod och teori i Kapitalaet*, Stockholm 1976, κεφ. 5).

γορίες του. Το ίδιο ισχύει και για τη σχέση μεταξύ απόλυτης και σχετικής υπεραξίας. Της σχετικής υπεραξίας προηγείται τόσο λογικά όσο και ιστορικά η απόλυτη υπεραξία, δηλαδή η υπαγωγή της βιοτεχνίας στο κεφάλαιο προηγείται αναγκαστικά της βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας όχι μόνο στο *Κεφάλαιο* αλλά και στην πραγματική ιστορία. Αλλά η εν λόγω ιστορία προηγείται στην πραγματικότητα της συγκρότησης του κεφαλαίου ως συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής και επομένως δεν σχετίζεται άμεσα με την παρουσίαση του Μαρξ. Μόνο με την πλήρη καθιέρωση του κεφαλαίου ως κοινωνικού υποκειμένου έχουν ιστορικά συγκροτηθεί όλες οι κατηγορίες, από το εμπόρευμα και τη μορφή της αξίας μέχρι την εξίσωση του ποσοστού κέρδους και την πτωτική του τάση κ.λπ. Η παρουσίαση της ανατομίας της αστικής κοινωνίας σημαίνει την ανάπτυξη αυτών των κατηγοριών στη σχέση που έχουν μεταξύ τους στην κοινωνία στην οποία το κεφάλαιο ενεργεί ως το συνολικό υποκείμενο και όχι σε μια ιστορική αλληλουχία.

«Θα ήταν λοιπόν άβολο και λαθεμένο να αφεθούν οι οικονομικές κατηγορίες να διαδεχτούν η μια την άλλη με τη σειρά που ιστορικά υπήρξαν καθοριστικές. Η σειρά τους καθορίζεται, αντίθετα, από τη σχέση που έχουν μεταξύ τους μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία, σχέση που είναι ακριβώς η αντίστροφη από εκείνη που εμφανίζεται σαν η φυσική τους σχέση ή που αντιστοιχεί στη σειρά της ιστορικής εξέλιξης».³¹

Για παράδειγμα, η γαιοκτησία προηγείται του κεφαλαίου, αλλά στην αστική κοινωνία το κεφάλαιο είναι «η κυρίαρχη δύναμη» και, επομένως, η γαιοκτησία και η γαιοπρόσο-

31. Μαρξ, *Grundrisse*, τόμος Α', σ. 71.

δος δεν μπορούν να παρουσιαστούν προτού αναπτυχθεί η έννοια του κεφαλαίου. Ομοίως, το εμπορικό κεφάλαιο, το οποίο ιστορικά προηγείται του βιομηχανικού κεφαλαίου, αλλά το οποίο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι υπαγμένο στο τελευταίο, δεν μπορεί να γίνει κατανοητό πριν εξεταστεί το βιομηχανικό κεφάλαιο. Συνεπώς, δεν είναι η ιστορία της προέλευσης του κεφαλαίου που παρέχει το κλειδί για την «ειδοποιό διαφορά» του. Αντιθέτως, το δεύτερο παρέχει το κλειδί για το πρώτο:

«Δεν είναι λοιπόν αναγκαίο, για να αναπτύξουμε τους νόμους της αστικής οικονομίας, να γράψουμε την πραγματική ιστορία των σχέσεων παραγωγής. Η σωστή όμως αντίληψη και συναγωγή αυτών των σχέσεων σαν σχέσεων που διαμορφώθηκαν οι ίδιες ιστορικά οδηγεί πάντα στις πρώτες αρχές [...] που υποδεικνύουν ένα παρελθόν που βρίσκεται πίσω απ' αυτό το σύστημα. Οι υποδείξεις αυτές μαζί με τη σωστή κατανόηση του σήμερα δίνουν τότε και το κλειδί για την κατανόηση του παρελθόντος».³²

Ως εκ τούτου, ο Μαρξ ασχολείται με τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση μόνο στο κεφάλαιο 24 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*: η καταγραφή της προϊστορίας των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής είναι δυνατή μόνο αφού αναπτυχθεί η έννοια του κεφαλαίου.

Στην αντίληψη του Λένιν για την ανάπτυξη των κατηγοριών στο *Κεφάλαιο*, χάνεται η ιδιαίτερη σχέση μεταξύ λογικής και ιστορίας στη διαλεκτική μέθοδο του Μαρξ. «Ο Λένιν αντιλαμβάνεται την εννοιολογική αναπαραγωγή της ανατομίας της αστικής κοινωνίας με τη μορφή της διαλε-

κτικής αναπαράστασης, την εμμενή υπέρβαση των αντιφάσεων της, ως θεωρητική αναπαραγωγή της ιστορικής της εξέλιξης: η αναπαράσταση των ιστορικών καθορισμών της μορφής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής διαστρεβλώνεται στον Λένιν σε αναπαράσταση της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξής του».³³ Μια τέτοια κατανόηση του *Κεφαλαίου* υπονοεί ότι η ανάλυση του κεφαλαίου από τον Μαρξ αντανάκλα την ανάπτυξη του καπιταλισμού μέχρι ένα ορισμένο στάδιο και ότι η καπιταλιστική κοινωνία μπορεί να φτάσει σε νέα στάδια στην ανάπτυξή της που ξεπερνούν την παρουσίαση του Μαρξ.³⁴ Αλλά το αντικείμενο του *Κεφαλαίου* δεν είναι ένα συγκεκριμένο ιστορικό στάδιο στην ανάπτυξη του κεφαλαίου, αλλά οι γενικοί νόμοι που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Στους τόμους I και II του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ αναπτύσσει τους γενικούς προσδιορισμούς του κεφαλαίου στη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας του. Με τη μετάβαση από την αξία στην τιμή και από την υπεραξία στο κέρδος στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ εγκαταλείπει το επίπεδο του «κεφαλαίου γενικά»³⁵ και προχωρεί στον προσδιορισμό των γενικών τρόπων κίνησης του κεφαλαίου στα κατακερματισμένα, αυτόνομα μέρη του, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο η «εσωτερική φύση του κεφαλαίου» πραγματώνεται στον ανταγωνισμό μεταξύ των πολλών επιμέρους κεφαλαίων. Αυτό που παρουσιάζεται στους τρεις

33. Projekt Klassenanalyse, ό.π., σ. 75-76.

34. Στο ίδιο, σ. 371.

35. Σχετικά με την έννοια του «κεφαλαίου γενικά», βλ. Rosdolsky, «Kapitalen i almenhed og de mange kapitaler», *Kurasje* v. 7, Kopenhagen 1973. Σχετικά με τη μετάβαση από τον δεύτερο στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, βλ. Schanz, «Skitse til en bestemmelse af overgangen fra II. til III. Kapitalbind», *Kurasje* v. 11, Kopenhagen 1975.

32. Μαρξ, *Grundrisse*, τόμος Β', σ. 349.

τόμους είναι η «εσωτερική οργάνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής [...] στον ιδεώδη μέσο όρο του»³⁶ και οι πραγματικές συνθήκες παρουσιάζονται μόνο στον βαθμό που ανταποκρίνονται στην έννοια τους.³⁷ Επομένως, δεν υπάρχει εξέταση του «κεφαλαίου στην πραγματικότητά του» (το κεφάλαιο στη συγκεκριμένη-ιστορική του ιδιαιτερότητα), όπως υπονοεί η κατανόηση του *Κεφαλαίου* από τον Λένιν. Αυτό που βρίσκουμε εκεί είναι οι κατηγορίες για την ανάλυση των εμπειρικών μορφών.

Στα *Φιλοσοφικά Τετράδια* που ο Λένιν συνέγραψε κατά τη διάρκεια της εντατικής μελέτης του Χέγκελ το 1914, υπάρχουν παρατηρήσεις που δείχνουν πέρα από την προηγούμενη κατανόηση της λογικής δομής του *Κεφαλαίου*. Περιγράφει τη διαλεκτική μέθοδο ως το πέρασμα της σκέψης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο³⁸ και ως την ενότητα της λογικής και της ιστορικής ανάλυσης.³⁹ Αντιλαμβάνεται έτσι τη θέση της ανάλυσης του εμπορεύματος στη θεωρία του κεφαλαίου του Μαρξ με έναν νέο τρόπο: η απλή μορφή της αξίας είναι η «κυτταρική μορφή» της αστικής κοινωνίας, η οποία σε μη αναπτυγμένη μορφή περιέχει όλες τις αντιφάσεις της.⁴⁰ Ωστόσο, ο Λένιν δεν ξεδίπλωσε το νήμα που έπιασε κατά τη διάρκεια της μελέτης του Χέγκελ. Στη μελέ-

τη του ιμπεριαλισμού, η οποία εκπονήθηκε λίγο αργότερα, παραμένει στο πλαίσιο της προηγούμενης αντίληψής του για τη θεωρία του κεφαλαίου του Μαρξ, ως θεωρία των ιστορικών σταδίων της καπιταλιστικής παραγωγής από την απλή ανταλλαγή έως την παραγωγή μεγάλης κλίμακας, και, με βάση μια γενίκευση των νέων μορφών εμφάνισης της κίνησης του κεφαλαίου, προσθέτει απλώς ένα νέο στάδιο: τον ιμπεριαλισμό. Τα χαρακτηριστικά του ο Λένιν τα συνόψισε σε πέντε σημεία:

«1) συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου, που έχει φτάσει σε τέτοια υψηλή βαθμίδα ανάπτυξης, ώστε να δημιουργεί μονοπώλια που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική ζωή· 2) συγχώνευση του τραπεζικού κεφαλαίου με το βιομηχανικό και δημιουργία μιας χρηματιστικής ολιγαρχίας πάνω στη βάση αυτού του “χρηματιστικού κεφαλαίου”· 3) εξαιρετικά σπουδαία σημασία αποκτάει η εξαγωγή κεφαλαίου, σε διάκριση από την εξαγωγή εμπορευμάτων· 4) συγκροτούνται διεθνείς μονοπωλιακές ενώσεις των καπιταλιστών, οι οποίες μοιράζουν τον κόσμο· και 5) έχει τελειώσει το εδαφικό μοίρασμα της γης ανάμεσα στις μεγαλύτερες καπιταλιστικές Δυνάμεις».⁴¹

Με τη συστηματοποίηση αυτών των φαινομένων, η οποία, σύμφωνα με τον Λένιν, σηματοδοτούσε ένα νέο στάδιο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού, η ανάλυση του ιμπεριαλισμού σταμάτησε. Περιορίστηκε στην περιγραφή των εμπειρικών μορφών και δεν προσπάθησε να διεισδύσει πίσω από αυτές και να τις συσχετίσει με τους γε-

36. Μαρξ, *Κεφάλαιο* τ. Γ, σ. 1020.

37. Στο ίδιο, σ. 237.

38. Λένιν, «Φιλοσοφικά Τετράδια», *Άπαντα* τ. 29, σ. 252.

39. Στο ίδιο, σ. 302.

40. Στο ίδιο, σ. 162. Είναι εδώ που ο Λένιν κάνει την περίφημη παρατήρησή του ότι: «Δεν είναι δυνατό να κατανοήσει κανείς πλήρως το *Κεφάλαιο* του Μαρξ και ιδιαίτερα το πρώτο κεφάλαιό του, χωρίς να μελετήσει και να κατανοήσει όλη τη Λογική του Χέγκελ. Επομένως, κανένας από τους μαρξιστές δεν κατάλαβε τον Μαρξ, αν και πέρασε μισός αιώνας!».

41. Λένιν, «Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού», *Άπαντα* τ. 27, Σύγχρονη Εποχή, 1980, σ. 393.

νικούς νόμους της κίνησης του κεφαλαίου. Αυτό εκφράζεται πιο καθαρά στην αντιμετώπιση του μονοπωλίου, το οποίο αποτελεί την ίδια τη ραχοκοκαλιά της ανάλυσης του ιμπεριαλισμού.

Η έννοια του μονοπωλίου

Το σημείο εκκίνησης για την ανάλυση του Λένιν σχετικά με το «ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού» είναι η αυξανόμενη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου από τα τέλη του 19ου αιώνα. Η διαδικασία αυτή, σύμφωνα με τον Λένιν, προέκυψε από τον ανταγωνισμό μεταξύ των πολλών ατομικών κεφαλαίων και επέφερε τη μονοπωλιοποίηση της παραγωγής,⁴² πράγμα που σήμαινε ότι ο καπιταλισμός εξελίχθηκε στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο.

«Η αντικατάσταση του ελεύθερου ανταγωνισμού από το μονοπώλιο είναι το θεμελιακό οικονομικό γνώρισμα, η ουσία του ιμπεριαλισμού».⁴³

Η μονοπωλιακή οργάνωση της παραγωγής είχε ως αποτέλεσμα την υπονόμηση της εμπορευματικής παραγωγής:⁴⁴ «ο παλιός ελεύθερος ανταγωνισμός των σκόρπιων και άγνωστων μεταξύ τους εργοστασισαρχών, που παράγουν για την κατανάλωση σε μια άγνωστη αγορά»⁴⁵ αντικαταστάθηκε από σχεδόν «παντοδύναμα» μονοπώλια, τα οποία μπορούσαν να ελέγχουν την αγορά και με αμοιβαία συμφωνία να τη μοιράζουν μεταξύ τους.

«Τα καρτέλ κλείνουν συμφωνία για τους όρους πώλησης, για τις προθεσμίες πληρωμής κ.ά. Μοιράζονται μεταξύ τους τις περιοχές πώλησης. Καθορίζουν την ποσότητα των προϊόντων που πρέπει να παραχθούν. Κανονίζουν τις τιμές. Κατανέμουν τα κέρδη ανάμεσα στις διάφορες επιχειρήσεις κ.λπ.»⁴⁶

Εδώ φαίνεται ότι οι μονοπωλιακές ενώσεις δεν υπόκεινται σε εξωτερικούς περιορισμούς, σαν να ελέγχουν κυρίαρχα τις συνθήκες αναπαραγωγής τους. Οι τιμές τους δεν ρυθμίζονται από το νόμο της αξίας μέσω του ανταγωνισμού, αλλά μπορούν να τις καθορίζουν αυθαίρετα, και η συνολική παραγόμενη υπεραξία δεν κατανέμεται μεταξύ των διαφόρων καπιταλιστών σύμφωνα με το μέσο ποσοστό κέρδους, αλλά με αμοιβαία συμφωνία μεταξύ των διαφόρων μονοπωλιακών ομάδων. Επομένως, τα μονοπώλια δεν αναγκάζονται να ανταγωνιστούν με άλλα κεφάλαια μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας κ.λπ., αλλά μπορούν να επιβάλλουν μέσω του καθαρού εξαγωγασμού την «προσχώρηση στο καρτέλ».⁴⁷

«Δεν έχουμε πια μπροστά μας την πάλη του ανταγωνισμού των μικρών και των μεγάλων, των τεχνικά αναπτυγμένων και των τεχνικά καθυστερημένων επιχειρήσεων. Έχουμε μπροστά μας το πνίξιμο από τους μονοπωλητές εκείνων που δεν υποτάσσονται στα μονοπώλια, στον ζυγό τους, στην αυθαιρεσία τους».⁴⁸

Το μονοπώλιο παύει έτσι να λειτουργεί ως ατομικό κεφάλαιο και μετατρέπεται σε μια

42. Στο ίδιο, σ. 326.

43. Λένιν, *Άπαντα* τ. 30, Σύγχρονη Εποχή, 19, σ. 163.

44. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 330-331.

45. Στο ίδιο, σ. 326.

46. Στο ίδιο, σ. 323.

47. Στο ίδιο, σ. 327.

48. Στο ίδιο, σ. 327-8.

καθαρή «σχέση κυριαρχίας».⁴⁹ Δεν είναι πλέον, όπως στον Μαρξ, το κεφάλαιο που δρα ως «αυτόματο υποκείμενο»⁵⁰ και με τη λογική του επιβάλλει ορισμένα πρότυπα δράσης στους μεμονωμένους καπιταλιστές, αλλά αντίθετα είναι το μονοπώλιο που (απαλλαγμένο από αυτή την αντικειμενική δομή της αναγκαιότητας) κυριαρχεί στην κοινωνία με τη δύναμή του.

Πίσω από τη θέση του Λένιν για τη μετατροπή του ανταγωνισμού σε μονοπώλιο κρύβεται μια αντίληψη για τον ανταγωνισμό που περιορίζει την ισχύ του σε έναν μη ανεπτυγμένο καπιταλισμό με κατακερματισμένη δομή παραγωγής («σκόρπιοι και άγνωστοι μεταξύ τους εργοστασιάρχες, που παράγουν για την κατανάλωση σε μια άγνωστη αγορά»). Μόλις περάσει αυτό το υπανάπτυκτο στάδιο, ο ανταγωνισμός χάνει τον τυφλό, αντικειμενικό του χαρακτήρα και αντικαθίσταται από τη συνειδητή δράση των μεγάλων καπιταλιστών. Ο ανταγωνισμός με τη μαρξιστική έννοια, ωστόσο, δεν μπορεί να περιοριστεί στην εξωτερική ανεξαρτησία των μεμονωμένων καπιταλιστών, αλλά είναι μια κρίσιμη και αναγκαία μεσολάβηση των νόμων κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Με τη διμεσολάβηση του ανταγωνισμού, ο νόμος της αξίας εμφανίζεται στις «σιωπηλές βαρομετρικές διακυμάνσεις των τιμών της αγοράς» και επιβεβαιώνεται ως ρυθμιστής της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο νόμος της αξίας καθορίζει, μέσω του ανταγωνισμού, τις μέσες συνθήκες παραγωγής εμπορευμάτων στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, καθιερώνει τις πιο προηγμένες συνθήκες παραγωγής ως μέσο όρο και κατανέμει την κοινωνική εργασία, τόσο την ζωντανή όσο και την αντικειμενοποιημένη, στις διάφο-

49. Στο ίδιο, σ. 329.

50. Μαρξ, *Κεφάλαιο* τ. Α', Σύγχρονη Εποχή, 2002, σ. 167.

ρες σφαίρες παραγωγής ανάλογα με τις ανάγκες της διαδικασίας συσσώρευσης.⁵¹ Επομένως, ο ανταγωνισμός δεν είναι μόνο, όπως μπορεί να φαίνεται, και όπως τονίζει ο Λένιν,⁵² μια άναρχη διαδικασία, αλλά είναι ο μηχανισμός με τον οποίο εφαρμόζονται οι εσωτερικοί νόμοι κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συγκροτείται το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο.

«Εννοιολογικά, ο ανταγωνισμός δεν είναι παρά η εσωτερική φύση του κεφαλαίου, ο ουσιαστικός του προσδιορισμός που εμφανίζεται και πραγματοποιείται σαν αλληλεπίδραση των πολλών κεφαλαίων μεταξύ τους, η εσωτερική τάση σαν εξωτερική αναγκαιότητα. (Το κεφάλαιο υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο σαν πολλά κεφάλαια, κι έτσι ο αυτοπροσδιορισμός του εμφανίζεται σαν αμοιβαία τους αλληλεπίδραση.)»⁵³

Δεδομένου ότι ο Λένιν δεν αντιλαμβανόταν αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο, αλλά αντιλαμβανόταν τον ανταγωνισμό ως μια συγκεκριμένη δομή της αγοράς, η εμφάνιση των καρτέλ και των τραστ, τα οποία καταργούσαν τον κατακερματισμό της παραγωγής και μπορούσαν να ελέγχουν την αγορά, του φαινόταν απλώς ως «αντικατάσταση του παλιού ελεύθερου ανταγωνισμού». Έτσι μπερδεύει τον «τρόπο παραγωγής που ταιριάζει στο ίδιο το κεφάλαιο»⁵⁴ με μια συγκεκριμένη φάση του καπιταλισμού, παρακάμπτοντας επίσης το πρόβλημα της παρουσίας της συναγωγής της έννοιας του

51. Neussuss, *Imperialismus und Weltmarktbe-
wegung des Kapitals*, σ. 110.

52. Στο ίδιο, σ. 88-91.

53. Μαρξ, *Grundrisse* τ. Β', σ. 311.

54. Στο ίδιο, σ. 385.

μονοπωλίου, δηλαδή της διασύνδεσής της με το σύστημα κατηγοριών της κριτικής της πολιτικής οικονομίας και της αποσαφήνισης της σχέσης μεταξύ του νόμου της αξίας και του μονοπωλίου.

Ο Λένιν εξήγησε την εμφάνιση του μονοπωλίου με τη «συγκέντρωση της παραγωγής». Με βάση τις βιομηχανικές στατιστικές των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «η συγκέντρωση σε ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης της [...] οδηγεί από μόνη της άμεσα στο μονοπώλιο».⁵⁵ Από την εμπειρικά διαπιστωμένη διαδικασία της συγκέντρωσης, ο Λένιν προχώρησε απευθείας στην έννοια του μονοπωλίου, χωρίς να εξετάσει τον γενικό προσδιορισμό του μονοπωλίου στην κριτική της πολιτικής οικονομίας.⁵⁶ Δηλαδή, δεν διερεύνησε πώς η «συγκέντρωση της παραγωγής» λειτούργησε ως εμπόδιο στην κινητικότητα του κεφαλαίου στην εξίσωση του μέσου ποσοστού κέρδους και επέτρεψε σε μεμονωμένα κεφάλαια να αποκτήσουν μονοπωλιακό καθεστώς, δηλαδή να αποκτήσουν ένα πιο μόνιμο υπερκέρδος.⁵⁷ Έτσι, η μονοπωλιοποίηση φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα της συνειδητής δράσης μεμονωμένων καπιταλιστών: «γιατί μερικές δεκάδες γιγάντιες

επιχειρήσεις μπορούν εύκολα να έλθουν σε συνεννόηση μεταξύ τους».⁵⁸

Ο Λένιν χαρακτήρισε το ιμπεριαλιστικό στάδιο ως «κάποιο είδος μείγματος ελεύθερου ανταγωνισμού και μονοπωλίου».⁵⁹

«Το μονοπώλιο είναι η άμεση αντίθεση του ελεύθερου ανταγωνισμού [...] Ταυτόχρονα, τα μονοπώλια, ξεπηδώντας από τον ελεύθερο ανταγωνισμό, δεν τον καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ' αυτόν και δίπλα σ' αυτόν».⁶⁰

Με διατυπώσεις όπως αυτή, ο Λένιν προσπάθησε σε διάφορα σημεία να διευκρινίσει την αντίληψή του για τη σχέση μεταξύ του «παλιού» και του «νέου» καπιταλισμού. Όμως, δεν είναι πολύ διαφωτιστικές, αφού απλώς αναγνωρίζουν την ύπαρξη μιας μη μονοπωλιακής σφαίρας παράλληλα με τη μονοπωλιακή. Το μονοπώλιο και ο ανταγωνισμός αντιμετωπίζονται πολύ απλά ως ζεύγος αντιθέτων. Χωρίς να εξετάζεται η εσωτερική σχέση μεταξύ των δύο με βάση τους προσδιορισμούς της έννοιας του κεφαλαίου, ο Λένιν αξιώνει την ανεξαρτησία του μονοπωλίου από τον ανταγωνισμό (δηλαδή τη θέση του «πάνω και δίπλα» από τον ανταγωνισμό).

Ωστόσο, το μονοπώλιο μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως μια ειδική μορφή ανταγωνισμού. Δεν μπορεί να ξεφύγει από τον ανταγωνισμό, επειδή ο στόχος κάθε κεφαλαίου –να επιτύχει το υψηλότερο δυνατό κέρδος– αντιτίθεται στον στόχο κάθε άλλου κεφαλαίου λόγω του γεγονότος ότι η μάζα της υπεραξίας του συνολικού κεφαλαίου είναι ποσοτικά περιορισμένη,⁶¹

55. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 317.

56. Βλ. Ebbinghausen m.fl: *Monopol og stat*, σ. 107-136

57. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Λένιν, στις σημειώσεις του για το βιβλίο του Χίλφερντινγκ, *Το χρηματιστικό κεφάλαιο (Das Finanzkapital)*, μόνο σε ένα σημείο υπονοεί την εξέταση του Χίλφερντινγκ για τη σχέση μεταξύ της συγκέντρωσης του κεφαλαίου και των εμποδίων στην τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους. Λένιν, *Άπαντα* τ. 28, σ. 310. Για την ανάλυση του μονοπωλίου από τον Χίλφερντινγκ βλ. Ebbinghausen κ.ά. σ. 137υπ. στο «Die allgemeine Struktur des Monopols», *Prokla* 24, Βερολίνο 1976.

58. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 317.

59. Στο ίδιο, σ. 342.

60. Στο ίδιο, σ. 392.

61. «Τέλος, αν η εξίσωση της υπεραξίας στο

όπως ακριβώς είναι περιορισμένες οι βάσεις παραγωγής υπεραξίας σε όρους αξίας χρήσης (μέγεθος της εργασιακής δύναμης, διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, ένταση της εργασίας, παραγωγική δύναμη της εργασίας). Συνεπώς, το μονοπωλιακό κέρδος δεν μπορεί να είναι απόλυτο. Ούτε μπορεί να είναι μόνιμο, αφού αυτό θα προϋπέθετε ότι θα καταργείτο ο ανταγωνισμός του κεφαλαίου για τις σφαίρες των επενδύσεων (η κίνηση του κεφαλαίου μεταξύ των διαφόρων κλάδων λόγω των διαφορών στο ποσοστό κέρδους).⁶²

μέσο κέρδος έβρισκε στις διάφορες σφαίρες παραγωγής ένα εμπόδιο σε τεχνητά ή φυσικά μονοπώλια, και ειδικά στο μονοπώλιο της γαιοκτησίας, έτσι που να γινόταν δυνατή μια μονοπωλιακή τιμή, η οποία θα ανέβαινε πάνω από την τιμή παραγωγής και πάνω από την αξία των εμπορευμάτων, που τα επηρεάζει το μονοπώλιο, από το γεγονός αυτό δεν θα αναιρούνταν τα όρια που καθορίζονται από την αξία των εμπορευμάτων. Η μονοπωλιακή τιμή ορισμένων εμπορευμάτων θα μετέφερε μόνο ένα μέρος του κέρδους των άλλων εμπορευματοπαραγωγών στα εμπορεύματα με τη μονοπωλιακή τιμή. Θα σημειωνόταν έμμεσα μια τοπική διαταραχή στην κατανομή της υπεραξίας ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, που θα άφηνε, όμως, αμετάβλητο το όριο αυτής της ίδιας της υπεραξίας». Μαρξ, *Κεφάλαιο* τ. 3, Σύγχρονη Εποχή, 1988, σ. 1057-8.

62. «Το κεφάλαιο, όμως, αποσύρεται από τη σφαίρα με χαμηλό ποσοστό κέρδους και ρίχνεται σε άλλες, που αποφέρουν μεγαλύτερο κέρδος. Με αυτή την ακατάπαυστη μετανάστευσή του, με δύο λόγια, με την κατανομή του ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, ανάλογα με την άνοδο εδώ ή την πτώση εκεί του ποσοστού του κέρδους, το κεφάλαιο επιφέρει μια τέτοια σχέση της προσφοράς προς τη ζήτηση, που στις διάφορες σφαίρες παραγωγής το μέσο κέρδος γίνεται το ίδιο και έτσι οι αξίες μετατρέπονται σε τιμές παραγωγής». Στο ίδιο, σ. 247-8. Βλ. επίσης: *Altwater, Problemer omkring monopol og statens rolle (Kurasje 8/9, København 1974)*, όπου εξετάζονται οι διαφορετικές πιθανές πηγές των μονοπωλιακών κερδών και όπου

Η εξαφάνιση της έννοιας του ανταγωνισμού στον Λένιν και, ως εκ τούτου, η ανεπαρκής εξέταση των οικονομικών μηχανισμών του μονοπωλιακού κέρδους σήμαινε ότι έτεινε να ορίζει το μονοπώλιο ως «σχέση εξουσίας» και όχι ως μια τροποποιημένη μορφή της επιβολής του νόμου της αξίας.

Το μονοπώλιο ως πολιτική αντίληψη αγώνα

Από την εξουσία των μονοπωλίων ο Λένιν συμπέρανε «μια αναπόφευκτη τάση προς τη στασιμότητα και την παρακμή»⁶³ – η δυνατότητα καθορισμού μονοπωλιακών τιμών αφαιρεί την ώθηση για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και καθιστά δυνατή την εξαφάνιση των κινήτρων «για την τεχνική και συνεπώς και για κάθε άλλη πρόοδο και κίνηση προς τα εμπρός».⁶⁴

Τα κεφάλαια που αποκομίζουν κέρδη άνω του μέσου όρου δεν είναι υποχρεωμένα να μετατρέψουν το χρηματικό τους κεφάλαιο σε πάγιο κεφάλαιο αμέσως, και έτσι η τεχνολογική ανάπτυξη μπορεί να καθυστερήσει. Αλλά αυτή η δυνατότητα έχει το όριό της στην πτώση του συγκεκριμένου ποσοστού κέρδους στον μέσο όρο, και στην περίπτωση που το ποσοστό κέρδους ενός μεμονωμένου κεφαλαίου είναι πάνω από τον μέσο όρο λόγω μιας τεχνολογικής προόδου, υπάρχει φυσικά ο εξαναγκασμός να προσπαθήσει να διατηρήσει το προβάδισμα με περαιτέρω τεχνολογική ανάπτυξη

επιχειρείται να αποδειχθεί ότι αυτά δεν μπορούν παρά να έχουν προσωρινό χαρακτήρα. Το συμπέρασμά του είναι ότι δεν υπάρχει καμία βάση για να υποθέσουμε ότι η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους έχει αντιστραφεί. Αντιθέτως, η δράση της έχει αλλάξει, έτσι ώστε η εξίσωση να επέρχεται μόνο μετά από αρκετούς κύκλους.

63. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 403.

64. Στο ίδιο, σ. 403.

ξη. Τελικά, η γενική συνθήκη για την τεχνολογική καινοτομία στον καπιταλισμό πρέπει να ισχύει και για το μονοπωλιακό κεφάλαιο, δηλαδή ότι νέες και πιο αποτελεσματικές μηχανές εισάγονται μόνο αν η αξία τους είναι μικρότερη από την αξία της εργασίας που αντικαθιστούν. Διαφορετικά, το ποσοστό κέρδους θα σταματούσε να λειτουργεί ως το κίνητρο της μονοπωλιακά οργανωμένης παραγωγής.⁶⁵

Η μονοπωλιακή τιμή, όπως επεσήμανε η Neusüss, αποτελεί σημαντικό κομμάτι του επιχειρήματος του Λένιν και από μια άλλη άποψη:

«Εφόσον η μονοπωλιακή μορφή παραγωγής καταργεί τον εξαναγκασμό των μεμονωμένων καπιταλιστών να αυξήσουν το κέρδος τους ως ατομικό κεφάλαιο αναπτύσσοντας την παραγωγική δύναμη της εργασίας, σύμφωνα με τον Λένιν, το μόνο πράγμα που μπορεί να απασχολεί τα μονοπώλια στην παγκόσμια αγορά είναι ο αγώνας για πολιτικά εξασφαλισμένες σφαίρες παραγωγής και η πραγματοποίηση μονοπωλιακών επιπλέον κερδών. Η στασιμότητα της μονοπωλιακής φάσης του καπιταλισμού επιβάλλει ένα είδος ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά, η μορφή του οποίου είναι ο πόλεμος και το περιεχόμενό του το μοίρασμα του κόσμου».⁶⁶

Αυτό το νέο είδος ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά –ο «ιμπεριαλιστικός ανταγωνισμός»⁶⁷– δεν αλλάζει τον χαρακτήρα του μονοπωλίου ως μονοπωλίου, δηλαδή δεν δυσχεραίνει τον καθορισμό μονοπω-

λιακών τιμών και την επίτευξη μονοπωλιακών κερδών, όπως θα συνέβαινε στο πλαίσιο του λεγόμενου ελεύθερου ανταγωνισμού, αλλά, αντίθετα, είναι αποτέλεσμα του μονοπωλιακού χαρακτήρα των σχέσεων εξουσίας. Η λειτουργία του ανταγωνισμού για τα μονοπώλια δεν είναι τυφλή, με τη μορφή οιονεί φυσικού νόμου, αλλά είναι ο δικός τους συνειδητός αγώνας επικράτησης για το μοίρασμα της λείας. Με αυτόν τον τρόπο, ο Λένιν προσπάθησε να συλλάβει μια συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση (τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), στην οποία ο «βουβός καταναγκασμός των οικονομικών σχέσεων» αντικαταστάθηκε από το βίαιο ξέσπασμα των αντιφάσεων.

Ξεκινώντας από τη μονοπωλιακή οργάνωση της παραγωγής, η οποία επιβράδυνε την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και συνεπώς την αύξηση του κοινωνικού πλούτου (τάση στασιμότητας και παρακμής), και η οποία μετέτρεψε τον ανταγωνισμό στην παγκόσμια αγορά από αγώνα για επιπλέον κέρδη (μέσω του παραγωγικού πλεονεκτήματος) σε ιμπεριαλιστικό ανταγωνισμό, ο οποίος στην πιο οξυμένη μορφή του πήρε τη μορφή πολέμου, ο Λένιν προσπάθησε να δείξει ότι ο καπιταλισμός είχε φτάσει στο τέλος του. Δεν παρήγαγε πλέον πρόοδο αλλά βαρβαρότητα. Επομένως, ο σοσιαλισμός ήταν η αναγκαία λύση. Αλλά ήταν πλέον και ιστορικά δυνατός. Εκτός από τη στασιμότητα, τη βία και την πολιτική αντίδραση, το μονοπώλιο σήμαινε μια «τεράστια πρόοδο στην κοινωνικοποίηση της παραγωγής»⁶⁸, η οποία έκανε δυνατή τη μετάβαση στο σοσιαλισμό:

«Είναι ευνόητο γιατί ο ιμπεριαλισμός είναι καπιταλισμός που πεθαίνει, καπιταλισμός μεταβατικός προς τον σοσιαλισμό: το μονοπώλιο που ξεπηδά

65. Βλ. Jurgen Mendner, *Technologische Entwicklung und Arbeitsprozess*, Φρανκφούρτη 1975.

66. Neusüss, *Imperialismus und Weltmarktbeziehung des Kapitals*, σ. 30.

67. Λένιν, ό.π. σ. 400.

68. Στο ίδιο, σ. 326.

από τον καπιταλισμό, σημαίνει ήδη απονέκρωση του καπιταλισμού, αρχή του περάσματός του στον σοσιαλισμό. Το ίδιο επίσης σημαίνει και η γιγάντια κοινωνικοποίηση της εργασίας από τον ιμπεριαλισμό».⁶⁹

Η έννοια του Λένιν για το μονοπώλιο μπορεί έτσι να εξεταστεί από τη σκοπιά της θεωρίας της επανάστασης. Με αυτήν ο Λένιν προσπάθησε να συνοψίσει τόσο την αναγκαιότητα όσο και τη δυνατότητα της επανάστασης σε μια συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση, και επομένως πρόκειται περισσότερο για μια έννοια πολιτικής πάλης παρά μια κατηγορία της πολιτικής οικονομίας.

Η ερμηνεία που δίνει στον Λένιν η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού

Η ερμηνεία της έννοιας του Λένιν για το μονοπώλιο από τον σοβιετικό μαρξισμό είναι διαφορετική. Στη θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού η έννοια αυτή περνάει απευθείας στην ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού. Το μονοπώλιο θεωρείται ουσία του σύγχρονου καπιταλισμού, μια κατηγορία που περιλαμβάνει όλες τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν το ιμπεριαλιστικό στάδιο, και επομένως κρίνεται ως το προφανές σημείο εκκίνησης για τις ανάλυσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης από τις αρχές του αιώνα μέχρι σήμερα.

«Η αφετηριακή κατηγορία είναι αναγκαστικά μια αφαίρεση. Στο σύστημα του ιμπεριαλισμού, το μονοπώλιο είναι μια τέτοια αφαίρεση. Το μονοπώλιο εμπεριέχει εμβρυακά όλους τους άλλους προσδιορισμούς και τη συστηματική ανάπτυξή τους. Εφόσον το μονο-

πώλιο αντιπροσωπεύει την οικονομική ουσία του ιμπεριαλισμού, όλοι οι άλλοι προσδιορισμοί του ιμπεριαλισμού πρέπει να προέρχονται από αυτό».⁷⁰

Το μονοπώλιο παρουσιάζεται ως μια αφαίρεση του ίδιου είδους με την έννοια του εμπορεύματος στον Μαρξ. Ο Fritz Kumpf έκανε επίσης μια αναλογία μεταξύ της ανάλυσης του Λένιν για το μονοπώλιο και της ανάλυσης του Μαρξ για το εμπόρευμα:

«Έτσι, ο Μαρξ συνάγει όλες τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού σχηματισμού από τη γενική και αρχικά αφηρημένη αντίφαση μεταξύ αξίας και αξίας χρήσης, μεταξύ αφηρημένης και συγκεκριμένης εργασίας. Ο Λένιν αναπτύσσει όλες τις αντιφάσεις του ιμπεριαλισμού από τη θεμελιώδη αντίφαση μεταξύ μονοπωλίου και ανταγωνισμού, η οποία με τη σειρά της απορρέει από τη θεμελιώδη αντίφαση του καπιταλισμού».⁷¹

Η εμπειρικά εστιασμένη προσπάθεια του Λένιν να δείξει «ποια ήταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα [...] η *συνολική εικόνα* της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, στις διεθνείς αμοιβαίες σχέσεις της»⁷² εξισώνεται έτσι με την ανάλυση του Μαρξ για τον καπιταλισμό και θεωρείται ως «άμεση συνέχειά της».⁷³ Ο ιμπεριαλισμός συνεπάγεται

70. H. & K. Lehman, *Die Dialektik in Lenins Imperialismusanalyse, Jahrbuch fur Wirtschaftsgeschichte* 1971, μέρος 3, Ανατολικό Βερολίνο 1971.

71. Fritz Kumpf, *Probleme der Dialektik in Lenins Imperialismusanalyse*, Ανατολικό Βερολίνο 1969, σ. 146. Αναφέρεται στο Neussus: ό.π., σ. 69.

72. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 309.

73. Kumpf, ό.π., σ. 106. Αναφέρεται στο Neussus, ό.π., σ. 69.

69. Λένιν, *Άπαντα* τ. 30, σ. 165.

μια τόσο βαθιά ποιοτική αλλαγή στον καπιταλισμό, ώστε απαιτείται μια νέα αφηγηρική κατηγορία για την κοινωνική ανάλυση, και τέτοια, σύμφωνα με τη θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, είναι η έννοια του μονοπωλίου του Λένιν. Η γενική έννοια του κεφαλαίου του Μαρξ μετατρέπεται έτσι σε ανάλυση ενός παρελθοντικού σταδίου της ανάπτυξης και στη συνέχεια, αντί να εξαχθούν οι ιστορικές μορφές ως νόμιμες μορφές της γενικής έννοιας του κεφαλαίου, η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού βάζει στη θέση της τη μορφή του μονοπωλίου ως αφηγηρία. Αυτό σημαίνει, όπως λέει η Neusüss, ότι:

«Μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή καπιταλιστικής ανάπτυξης παρουσιάζεται ως η ουσία της. Με το μονοπώλιο, ο καπιταλισμός αποκτά μια νέα ιδιότητα, στην οποία δεν αναπτύσσεται πλέον με βάση το κεφάλαιο, αλλά με βάση το μονοπώλιο».⁷⁴

Επιπλέον, η έννοια του μονοπωλίου του Λένιν, στην αντίληψη της θεωρίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, αποκτά έναν καθαρά τυπικό χαρακτήρα. Ενώ για τον Λένιν ήταν μια συνόψιση των αντιφάσεων που προανήγγειλαν την επικείμενη κατάρρευση του καπιταλισμού, η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού χρησιμοποιεί την έννοια του μονοπωλίου για να αναλύσει τη φάση της καπιταλιστικής επέκτασης μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και ενώ ο Λένιν είδε στο

74. Neusüss, ό.π., σ. 68. Σχετικά με την έννοια του μονοπωλίου στη θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, βλ. περαιτέρω Schubert, *Die Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus - Kritik der zentralen Aussagen*, Mehrwert nr 4, σ. 39 κ.ε. και Projekt Klassenanalyse, *Stamokap in der Krise*, VSA, Βερολίνο 1975.

μονοπώλιο μια τάση στασιμότητας στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού μιλάει για μια τεχνοεπιστημονική επανάσταση. Επιπλέον, η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται σε παρακμή από τις αρχές του αιώνα μας και σε «γενική κρίση». Έχει γίνει προσπάθεια να επιλυθεί αυτή η αντίφαση μέσω του διαχωρισμού διαφορετικών σταδίων, της διάκρισης μεταξύ μόνιμης κρίσης, οξείας κρίσης, εσωτερικής αστάθειας κ.λπ.⁷⁵ Αλλά αυτές οι εννοιολογικές «καινοτομίες» δεν είναι παρά μια έκφραση του γεγονότος ότι η θεωρία, μέσα στον δογματισμό της, δεν είναι επαρκής για την ανάλυση της πραγματικής δυναμικής του καπιταλισμού.

Χρηματιστικό κεφάλαιο

Η διαδικασία συγκεντροποίησης που βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσης του Λένιν αφορούσε όχι μόνο το βιομηχανικό αλλά και το τραπεζικό κεφάλαιο. Επομένως, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν ήταν δυνατόν να κατανοήσουμε την «πραγματική δύναμη και σημασία» των μονοπωλίων χωρίς να λάβουμε υπόψη μας και τον μεταβαλλόμενο ρόλο των τραπεζών κατά το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού.

Μέσω της συγκεντροποίησης του τραπεζικού κεφαλαίου σε λίγες μεγάλες τράπεζες, οι τράπεζες μετεξελίχθηκαν από «τον μετριόφρονα ρόλο των μεσολαβητών σε πανίσχυρα μονοπώλια»⁷⁶, εμπλέκοντας το βιομηχανικό κεφάλαιο σε μια σχέση εξάρτησης⁷⁷ και θέτοντας τη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου υπό τον έλεγχό τους:

75. Neusüss, ό.π., σ. 73. Βλ. επίσης Ebbinghausen κ.ά., *Monopol og stat*, σ. 48υπ.

76. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 332.

77. Στο ίδιο, σ. 348.

«Η τράπεζα, όταν κρατά τον τρέχοντα λογαριασμό μερικών καπιταλιστών, φαίνεται σαν να εκπληρώνει μια καθαρά τεχνική, αποκλειστικά βοηθητική πράξη. Όταν όμως η πράξη αυτή αναπτύσσεται σε γιγάντιες διαστάσεις, τότε αποδεικνύεται ότι μια χούφτα μονοπωλητές υποτάσσουν τις εμπορικές και βιομηχανικές πράξεις όλης της καπιταλιστικής κοινωνίας, αποκτώντας τη δυνατότητα – με τις τραπεζικές συνδέσεις, με τους τρέχοντες λογαριασμούς και τις άλλες χρηματιστικές πράξεις – στην αρχή να *ξέρουν με ακρίβεια* την κατάσταση των διάφορων καπιταλιστών, ύστερα να τους *ελέγχουν*, να τους επηρεάζουν με την επέκταση ή τον περιορισμό, τη διευκόλυνση ή το δυσκόλεμα της πίστωσης, και τέλος να *καθορίζουν απόλυτα* την τύχη τους, να καθορίζουν τα εισοδήματά τους, να τους στερούν το κεφάλαιο ή να τους δίνουν τη δυνατότητα ν' αυξάνουν το κεφάλαιό τους γρήγορα και σε τεράστιες διαστάσεις κ.λπ.»⁷⁸

Έτσι προέκυψε μια «ενιαία, πανεθνική καπιταλιστική οικονομία»,⁷⁹ η οποία μετέτρεψε τους σκόρπιους καπιταλιστές σε «συλλογικό καπιταλιστή».⁸⁰ Στη θέση της έμμεσης κοινωνικοποίησης της καπιταλιστικής παραγωγής, που πραγματοποιείται πίσω από την πλάτη των παραγωγών, ήρθε μια σχεδιασμένη κοινωνική οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής μέσω του συλλογικού καπιταλιστή: από τις σύγχρονες μεγάλες τράπεζες αναδύεται η «γενική λογιστική και γενική κατανομή των μέσων παραγω-

78. Στο ίδιο, σ. 337.

79. Στο ίδιο, σ. 335.

80. Στο ίδιο, σ. 336.

γής».⁸¹ Αυτή η κατανομή εξακολουθούσε να έχει ιδιωτικό περιεχόμενο, να είναι «δηλαδή προσαρμοσμένη στα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου – και κατά πρώτο λόγο του μεγαλύτερου, του μονοπωλιακού κεφαλαίου»⁸² αλλά εξέφραζε μια κοινωνικοποιημένη μορφή οργάνωσης της παραγωγής, η οποία σύμφωνα με τον Λένιν συνιστούσε ένα ποιοτικό άλμα πέρα από τον καπιταλισμό.⁸³

Η προσέγγιση του νέου ρόλου του τραπεζικού κεφαλαίου από τον Λένιν βασίζεται στο βιβλίο του Χίλφερντινγκ *Το χρηματιστικό κεφάλαιο* (1909) και δανείζεται από αυτόν τον όρο «χρηματιστικό κεφάλαιο» για να προσδιορίσει τη νέα σχέση μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου. Το χρηματιστικό κεφάλαιο, σύμφωνα με τον Χίλφερντινγκ, είναι «το τραπεζικό κεφάλαιο, δηλαδή το κεφάλαιο σε χρηματική μορφή, το οποίο έχει μετατραπεί σε βιομηχανικό κεφάλαιο».⁸⁴ Το συγκεντροποιημένο τραπεζικό σύστημα και η ολοένα και πιο αναπτυγμένη οργάνωση της πίστωσης σημαίνουν ότι ένα ολοένα και μεγαλύτερο ποσοστό του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι τραπεζικό κεφάλαιο και ότι η δύναμη των τραπεζών επί της βιομηχανίας αυξάνεται: «Η δύναμη των τραπεζών αυξάνεται. Γίνονται οι ιδρυτές της βιομηχανίας και τελικά οι κύριοί της».⁸⁵ Αυτή η διαδικασία φτάνει στο τέλος της όταν το τραπεζικό κεφάλαιο φτάσει σε τέτοιο βαθμό συγκεντροποίησης

81. Στο ίδιο, σ. 338 (παράθεμα από το *Κεφάλαιο*, τ. Γ').

82. Στο ίδιο, σ. 339.

83. Στο ίδιο, σ. 342.

84. Στο ίδιο., σ. 249 (από το βιβλίο του Hilferding, *Finance Capital*, Μόσχα 1912 (στα ρωσικά) σ. 338-39).

85. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Φρανκφούρτη 1968, σ. 310.

ώστε μια τράπεζα ή μια ομάδα τραπεζών να διαθέτει το σύνολο του χρηματικού κεφαλαίου: «Μια τέτοια “κεντρική τράπεζα” θα ασκούσε έτσι έλεγχο πάνω στο σύνολο της κοινωνικής παραγωγής».⁸⁶

Το χρηματιστικό κεφάλαιο, από τη μία πλευρά, συγκεντρώνει την ιδιοκτησία σε λίγες μεγάλες «καπιταλιστικές ενώσεις» και δίνει έτσι «στο ζήτημα των σχέσεων ιδιοκτησίας την πιο σαφή, ξεκάθαρη και οξεία έκφρασή του». Από την άλλη πλευρά, «το ζήτημα της οργάνωσης της κοινωνικής οικονομίας λύνεται όλο και περισσότερο από την ανάπτυξη του ίδιου του χρηματιστικού κεφαλαίου»,⁸⁷ και παράγει στις μεγάλες τράπεζες μια μορφή οργάνωσης που καθιστά δυνατή την άμεση μετάβαση στον σοσιαλισμό.

«Η λειτουργία κοινωνικοποίησης που επιτελεί το χρηματιστικό κεφάλαιο διευκολύνει σημαντικά την υπέρβαση του καπιταλισμού. Μόλις το χρηματιστικό κεφάλαιο θέσει υπό τον έλεγχό του τους κύριους κλάδους της παραγωγής, αρκεί η κοινωνία, μέσω του συνειδητού εκτελεστικού της οργάνου, του κράτους που κατακτήθηκε από το προλεταριάτο, να καταλάβει το χρηματιστικό κεφάλαιο, για να αποκτήσει αμέσως τον έλεγχο των κύριων κλάδων της παραγωγής [...] Η απόκτηση του ελέγχου έξι μεγάλων τραπεζών του Βερολίνου θα σήμαινε ήδη σήμερα την απόκτηση του ελέγχου των σημαντικότερων κλάδων της μεγάλης βιομηχανίας και, κατά τη μεταβατική περίοδο, θα διευκόλυne σημαντικά την πολιτική του σοσιαλισμού στο αρχικό του στάδιο».⁸⁸

86. Στο ίδιο, σ. 243.

87. Στο ίδιο, σ. 302.

88. Hilferding, *Finance Capital*, Λονδίνο 1981, σ. 367-368

Ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός μετατοπίζεται εδώ από τη σφαίρα της παραγωγής στη σφαίρα της κυκλοφορίας, όπου το χρηματιστικό κεφάλαιο δημιουργεί μορφές ελέγχου της κοινωνικής παραγωγής που μπορούν να αναληφθούν άμεσα από τη σοσιαλιστική κοινωνία. Ο σοσιαλισμός περιορίζεται στον μετασχηματισμό των ανταγωνιστικών σχέσεων διανομής της ήδη «συνειδητά ρυθμισμένης κοινωνίας».⁸⁹

Η σχέση μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, την οποία προσδιορίζει ο Χίλφερντινγκ με την έννοια του «χρηματιστικού κεφαλαίου», ενέχει μια αντιστροφή του προσδιορισμού της σχέσης μεταξύ παραγωγής και κυκλοφορίας από τον Μαρξ. «Το σημείο εκκίνησης για την κίνηση του κεφαλαίου δεν είναι πλέον η κοινωνική παραγωγή της αξίας αλλά η εμφάνιση της αξίας, το χρήμα».⁹⁰ Επιπλέον, η ανάλυση του Χίλφερντινγκ εξετάζει μόνο τη σημασία των τραπεζών για το βιομηχανικό κεφάλαιο και δεν εξετάζει την αντίστροφη σχέση: πώς το τραπεζικό κεφάλαιο, το οποίο αποτελείται από πλασματικό κεφάλαιο (δανειακές απαιτήσεις, μετοχές και κρατικά χρεόγραφα) και από το χρηματικό κεφάλαιο διαφόρων καπιταλιστών, εξαρτάται από το βιομηχανικό κεφάλαιο. Ξεκινώντας από την έννοια του κεφαλαίου, δηλαδή την αναπαραγωγή της αξίας μέσω της εκμετάλλευσης της ζωντανής εργασίας, ο μακροπρόθεσμα κυρίαρχος ρόλος του τραπεζικού κεφαλαίου εμφανίζεται ως καθαρή αντίφαση.⁹¹

Η μελέτη του Χίλφερντινγκ μπορεί επίσης να αμφισβητηθεί από τη σκοπιά της ιστορικής ανάπτυξης του καπιταλισμού. Ο

89. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Φρανκφούρτη 1968, σ. 322-22

90. Ebbinghausen κ.ά., ό.π., σ. 164.

91. Schubert, ό.π., σ. 9.

Γκρόσμαν,⁹² μεταξύ άλλων, έχει δείξει ότι ο κυρίαρχος ρόλος του τραπεζικού κεφαλαίου είναι ένα μεταβατικό φαινόμενο. Στα κατώτερα στάδια της συσσώρευσης κεφαλαίου, όταν ο σχηματισμός κεφαλαίου στη βιομηχανία είναι ανεπαρκής σε σχέση με τις δυνατότητες συσσώρευσης αξίας, η βιομηχανία εξαρτάται από την εισροή κεφαλαίου μέσω της διαμεσολάβησης των τραπεζών. Αυτό δίνει στις τράπεζες μεγάλη δύναμη πάνω στο ακόμη αδύναμο και εξαρτώμενο από τις πιστώσεις βιομηχανικό κεφάλαιο. Στη Γερμανία, την οποία έχει κατά νου ο Χίλφερντινγκ, η φάση αυτή τοποθετείται στις δεκαετίες πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αλλά σε υψηλότερα στάδια συσσώρευσης κεφαλαίου, όταν το βιομηχανικό κεφάλαιο στέκεται στα δικά του πόδια και έχει συγκεντρωθεί σε μεγάλες επιχειρήσεις, η εξάρτηση από τις εξωτερικές εισροές κεφαλαίου γίνεται όλο και μικρότερη και η αυτοχρηματοδότηση γίνεται η κυρίαρχη μορφή χρηματοδότησης. Ο Μαντέλ έχει επίσης επισημάνει αυτή την τάση, υποστηρίζοντας ότι η υπερσυσσώρευση και όχι η έλλειψη κεφαλαίων είναι το πρόβλημα των μεγάλων επιχειρήσεων:

«Ολοένα λιγότερο προσφεύγουν στη βοήθεια των τραπεζικών προκαταβολών. Επομένως δεν είναι δυνατόν να ελέγχονται από τις τράπεζες που τους παρέχουν πιστώσεις για επενδύσεις. Σχηματίζουν μόνα τους [τα τραστ] τις τράπεζές τους για να πετυ-

92 H. Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Φρανκφούρτη 1970 (reprint), σ. 572-79. Βλ. επίσης Giulio Pietranera, *Hilferding und die ökonomische Theorie der Sozialdemokratie*, Merve Verlag, Βερολίνο 1974, σ. 48-55 και Paul Sweezy: *Teorin for den kapitalistiska utvecklingen*, Στοκχόλμη 1970, σ. 258-62.

χαίνουν “αποδόσεις” από τα διαθέσιμα πλεονάσματά τους».⁹³

Ο Λένιν άσκησε κριτική στον Χίλφερντινγκ για τη θεωρία του για το χρήμα: «Με τον Χίλφερντινγκ, το χρήμα εισέρχεται στην κυκλοφορία χωρίς αξία»⁹⁴ – αλλά δεν προχώρησε αυτή την κριτική στην εξέταση του βιβλίου *Das Finanzkapital*, παραβλέποντας τις επιπτώσεις της στην έννοια του «χρηματιστικού κεφαλαίου». Σχολιάζει μεν τον ορισμό του Χίλφερντινγκ ότι δεν αναφέρεται στη σημασία της διαδικασίας συγκέντρωσης και μονοπώλησης του χρηματιστικού κεφαλαίου,⁹⁵ αλλά και η δική του παρουσίαση υπογραμμίζει την υποταγή του βιομηχανικού κεφαλαίου στο τραπεζικό κεφάλαιο και την ανάδυση μιας χρηματοπιστωτικής ολιγαρχίας που «κόβει κουπόνια», ως κυρίαρχης παράταξης εντός της άρχουσας τάξης.⁹⁶ Θα ήταν παράλογο για τον Λένιν να υιοθετήσει την έννοια του Χίλφερντινγκ αν δεν συμεριζόταν την αντίληψή του για τη σχέση μεταξύ των δύο μορφών κεφαλαίου που αυτή είχε σκοπό να εκφράσει. Η ίδια αντίληψη για τη σχέση του τραπεζικού κεφαλαίου με το βιομηχανικό κεφάλαιο επανέρχεται και σε μεταγενέστερα κείμενα. Για παράδειγμα, στο κείμενο «Η καταστροφή που μας απειλεί και πώς πρέπει να την καταπολεμήσουμε», ο Λένιν μιλάει ρητά για

93. Μαντέλ, *Μαρξιστική Πραγματεία της Οικονομίας* τ. 3, 1972, Εκδ. Επιστημονικές Μελέτες, σ. 230.

94. Lenin, *Notebooks on Imperialism, Collected Works* band 39, σ. 334.

95. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 349.

96. Λένιν, *Άπαντα* τ. 30, σ. 164. (σ.τ.μ.) Εδώ γίνεται αναφορά στο «παρασιτικό», κατά τον Λένιν, στρώμα των εισοδηματιών καπιταλιστών, που ζουν από τα μερίσματα χωρίς να εμπλέκονται παραγωγικά στη βιομηχανία, σε αντίθεση με τους «παραγωγικούς» καπιταλιστές.

«την κυριαρχία των τραπεζών πάνω στην παραγωγή».⁹⁷

Η μελέτη του Λένιν σχετικά με τον ρόλο του τραπεζικού κεφαλαίου φαίνεται έτσι να επιδέχεται της ίδιας κριτικής που μπορεί να ασκηθεί κατά της μελέτης του Χίλφερντινγκ: χωρίς να εξετάζει τις αντίρροπες διαδικασίες –το ίδιο το γεγονός ότι το χρήμα είναι μορφή εμφάνισης της παραχθείσας αξίας– λαμβάνει ως δεδομένο ότι η παραγωγή μπορεί να ελεγχθεί από την κυκλοφορία. Όπως και ο Χίλφερντινγκ, ο Λένιν αντιλαμβάνεται επίσης την τραπεζική κυριαρχία ως δομικό φαινόμενο που συνδέεται με τον ιδιαίτερα αναπτυγμένο καπιταλισμό. Όμως, σε αντίθεση με τον Χίλφερντινγκ, ο Λένιν τόνισε ότι το νέο στάδιο του καπιταλισμού χαρακτηριζόταν από μια χαοτική και γεμάτη κρίσεις πορεία. Επιπλέον, η βασική κριτική του στην ανάλυση του Χίλφερντινγκ για το χρηματιστικό κεφάλαιο ήταν ότι δεν έβγαλε τα αναγκαία συμπεράσματα για την παρακμή και τον θάνατο του καπιταλισμού, από τη μία πλευρά, και για την πραγματικότητα της προλεταριακής επανάστασης, από την άλλη. Δεν σχολίασε, ωστόσο, την αντίληψη του Χίλφερντινγκ για τη μετάβαση στον σοσιαλισμό, αν και τον κατήγγειλε ως ρεφορμιστή και ομορτυνιστή. Όπως θα δούμε αργότερα, ορισμένα χαρακτηριστικά της αντίληψης του Λένιν για τον σοσιαλισμό παρουσιάζουν πράγματι μια ομοιότητα με εκείνης του Χίλφερντινγκ, παρόλο που η οπτική γωνία του Λένιν ήταν επαναστατική ενώ του Χίλφερντινγκ ρεφορμιστική.

Η εξαγωγή κεφαλαίου και η εργατική αριστοκρατία

Οι νέες μορφές οργάνωσης της καπιταλιστικής παραγωγής –το μονοπωλιακό και

97. Λένιν, *Άπαντα* τ. 34, σ. 167.

το χρηματιστικό κεφάλαιο– αποτελούν την αφετηρία της μελέτης του Λένιν για τις κινήσεις του κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά. Όπως είδαμε νωρίτερα, ο Λένιν προσπάθησε να κατανοήσει τη σχέση μεταξύ των οργανωμένων μονοπωλιακών κεφαλαίων του έθνους-κράτους με την έννοια του «ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού». Ο ανταγωνισμός στην παγκόσμια αγορά δεν ήταν πλέον πρωτίστως οικονομικός (αγώνας για επιπλέον κέρδη μέσω του πλεονεκτήματος της παραγωγικότητας), αλλά είχε μετατραπεί σε άμεσο πολιτικό αγώνα για σφαίρες επιρροής. Καθώς ο κόσμος ήταν ήδη διαιρεμένος μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων, η ανισόμετρη ανάπτυξη⁹⁸ των διαφόρων χωρών και βιομηχανικών τομέων προκάλεσε έναν αγώνα για μια νέα διαίρεση του κόσμου σύμφωνα με τη νέα ισορροπία δυνάμεων. Στην πιο οξεία φάση του, ο αγώνας αυτός πήρε τη μορφή του πολέμου. Μπορεί λοιπόν να ειπωθεί ότι η αντίληψη του Λένιν αντιστοιχεί στην ιστορικά συγκεκριμένη όξυνση των διεθνών αντιθέσεων πριν και κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Η αλλαγή του χαρακτήρα του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά, σύμφωνα με τον Λένιν, συνδέεται με την αυξημένη σημασία των εξαγωγών κεφαλαίου από τις πιο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες κατά τις δεκαετίες πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.⁹⁹

«Για τον παλιό καπιταλισμό, που κυριαρχούσε απόλυτα ο ελεύθερος ανταγωνισμός, χαρακτηριστική ήταν η

98. Λένιν, *Άπαντα* τ. 30, σ. 578. Για την έννοια της «ανισόμετρης ανάπτυξης» στον Λένιν, βλέπε Neusüss: ό.π., σ. 87-93.

99. Για μια ανασκόπηση της διεθνούς κίνησης κεφαλαίων 1870-1914, βλέπε Feis: *Europe the World's Banker*, Νέα Υόρκη 1961.

εξαγωγή εμπορευμάτων. Για τον νεότερο καπιταλισμό, όπου κυριαρχούν τα μονοπώλια, έγινε χαρακτηριστική η εξαγωγή κεφαλαίου».¹⁰⁰

Η εξαγωγή κεφαλαίων δημιούργησε ένα διεθνές πλέγμα εξαρτήσεων και επέτρεψε στα διάφορα χρηματιστικά κεφάλαια να επιβάλουν σφαίρες επιρροής για την πώληση αγαθών και την εξόρυξη πρώτων υλών. Οι μονοπωλιακές ενώσεις μοίρασαν την παγκόσμια αγορά μεταξύ τους και σύναψαν παγκόσμιες συμφωνίες (διεθνή καρτέλ), και ο πλανήτης μοιράστηκε μεταξύ των μεγάλων καπιταλιστικών δυνάμεων.¹⁰¹

Η πρώτη πλήρως μαρξιστική επεξεργασία της εξαγωγής κεφαλαίου έγινε από τον Χίλφερντινγκ. Η δημιουργία καρτέλ στη βιομηχανία και η συναφής τελωνειακή πολιτική ήταν η αφετηρία του.

«Η δημιουργία καρτέλ σημαίνει πρωτόγνωρα υπερκέρδη, και είδαμε πώς αυτά τα υπερκέρδη κεφαλαιοποιούνται και εισρέουν στις τράπεζες ως μεγάλα ποσά κεφαλαίου. Ταυτόχρονα, όμως, η δημιουργία καρτέλ σημαίνει βραδύτερο ρυθμό επενδύσεων. Στη βιομηχανία όπου υπάρχουν καρτέλ, επειδή το πρώτο μέλημα των καρτέλ είναι ο περιορισμός της παραγωγής· στη βιομηχανία όπου δεν υπάρχουν καρτέλ, επειδή η μείωση του ποσοστού κέρδους αποθαρρύνει νέες επενδύσεις κεφαλαίου. Έτσι, από τη μία πλευρά, το ποσό του κεφαλαίου που προορίζεται για συσσώρευση αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς, ενώ, από την άλλη, οι επενδυτικές του δυνατότητες συρρικνώνονται. Αυτή η αντίφαση απαιτεί τη λύση της και τη βρίσκει στην εξαγωγή κεφαλαίου. Η ίδια η

εξαγωγή κεφαλαίου δεν είναι συνέπεια της δημιουργίας καρτέλ. Πρόκειται για ένα φαινόμενο αδιαχώριστο από την καπιταλιστική ανάπτυξη. Αλλά η δημιουργία καρτέλ οξύνει ξαφνικά την αντίφαση και καθιστά την εξαγωγή του κεφαλαίου επιτακτική».¹⁰²

Εάν η δημιουργία καρτέλ μειώνει τις επενδυτικές ευκαιρίες και αναγκάζει το κεφάλαιο να στραφεί στο εξωτερικό, η δασμολογική πολιτική που επιβάλλει το «χρηματιστικό κεφάλαιο» επιδεινώνει αυτήν την κατάσταση. Προκειμένου να αποκομίσουν υπερκέρδη στην εγχώρια αγορά, τα καρτέλ και τα τραστ επιβάλλουν προστατευτικούς δασμούς που αποκλείουν τον ξένο ανταγωνισμό και επιτρέπουν τη διατήρηση ενός επιπέδου τιμών υψηλότερου από εκείνο της παγκόσμιας αγοράς. Η εφαρμογή τέτοιων δασμολογικών πολιτικών από τις διάφορες καπιταλιστικές χώρες μειώνει τις διαθέσιμες ευκαιρίες στην παγκόσμια αγορά. Αυτός ο φραγμός στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων μπορεί να ξεπεραστεί αν το κεφάλαιο, αντί να εξαγει τα εμπορεύματά του, τοποθετήσει την παραγωγή τους εντός των δασμολογικών τειχών.¹⁰³ Η εξαγωγή κεφαλαίων που επιβάλλεται από αυτές τις δύο αιτίες διευκολύνεται και επιταχύνεται από την ικανότητα των μεγάλων τραπεζών να «οργανώνουν την εξαγωγή κεφαλαίων με σχέδιο».¹⁰⁴

Αυτή η προσέγγιση συνάδει με τη γενική ανάλυση του Λένιν για το μονοπωλιακό και το χρηματιστικό κεφάλαιο, αλλά ο ίδιος δεν υπεισέρχεται στους μηχανισμούς της μονοπωλιακής οργάνωσης της παραγωγής που οδηγούν σε εξαγωγές

102. Hilferding, *Finance Capital*, σ. 233-234.

103. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Φρανκφούρτη 1968, σ. 417-420.

104. Στο ίδιο, σ. 426.

100. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 27, σ. 364.

101. Στο ίδιο. Κεφάλαιο 5 και 6.

κεφαλαίου, αλλά απλώς σημειώνει ότι έχει προκύψει «ένα πολύ μεγάλο “πλεόνασμα κεφαλαίου” στις προηγμένες χώρες», όπου «η συσσώρευση κεφαλαίου πήρε γιγάντιες διαστάσεις», και συνεχίζει:

«Είναι αυτονόητο πώς, αν ο καπιταλισμός μπορούσε ν' αναπτύξει τη γεωργία, που τώρα είναι παντού φοβερά πίσω από τη βιομηχανία, αν μπορούσε ν' ανεβάσει το βιοτικό επίπεδο των μαζών του πληθυσμού, που παντού παρά την ιλιγγιώδη τεχνική πρόοδο μένει μισοπεινασμένος και εξαθλιωμένος, τότε δεν θα μπορούσε ούτε λόγος να γίνει για πλεόνασμα κεφαλαίου. Και το “επιχείρημα” αυτό προβάλλεται ακατάπαυστα από τους μικροαστούς κριτικούς του καπιταλισμού. Τότε όμως ο καπιταλισμός δεν θα ήταν καπιταλισμός, γιατί και η ανισομετρία της ανάπτυξης και το βιοτικό επίπεδο πείνας για τις μάζες είναι ουσιαστικοί, αναπόφευκτοι όροι και προϋποθέσεις αυτού του τρόπου παραγωγής. Όσο ο καπιταλισμός θα εξακολουθεί να είναι καπιταλισμός, το πλεόνασμα του κεφαλαίου δεν θα χρησιμεύει για το ανέβασμα του βιοτικού επιπέδου των μαζών σε μια δοσμένη χώρα, γιατί αυτό θα μείωνε τα κέρδη των καπιταλιστών, μα για το ανέβασμα των κερδών με την εξαγωγή κεφαλαίου στο εξωτερικό, στις καθυστερημένες χώρες. Σ' αυτές τις καθυστερημένες χώρες το κέρδος είναι σχετικά συνήθως μεγάλο, γιατί έχουν λίγα κεφάλαια, η τιμή της γης δεν είναι μεγάλη, ο μισθός εργασίας είναι χαμηλός και οι πρώτες ύλες φτηνές. [...] Η ανάγκη της εξαγωγής κεφαλαίου δημιουργείται από το γεγονός ότι σε μερικές χώρες ο καπιταλισμός έχει “παραωριμάσει” και για το κεφάλαιο δεν υπάρχει (στις συνθήκες

της καθυστερημένης γεωργίας και της εξαθλίωσης των μαζών) πεδίο για κερδοφόρα επένδυση κεφαλαίου».¹⁰⁵

Εδώ η σχέση μεταξύ της συσσώρευσης κεφαλαίου και της καταναλωτικής ικανότητας (της φτώχειας των μαζών) βρίσκεται στο επίκεντρο. Η συσσώρευση κεφαλαίου έχει φθάσει σε τέτοιο επίπεδο ώστε η παραγωγική ικανότητα έχει ξεπεράσει την εγχώρια καταναλωτική ικανότητα και το κεφάλαιο πρέπει να μεταβεί στο εξωτερικό για να επενδυθεί κερδοφόρα. Αν και ο Λένιν αναφέρεται στις «γιγάντιες διαστάσεις» της συσσώρευσης του κεφαλαίου, δεν συνδέει την οργανική σύνθεση με το ποσοστό κέρδους, που είναι οι κεντρικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της θεωρίας του Μαρξ για τη συσσώρευση και την κρίση.¹⁰⁶

Αντίθετα, τείνει προς μια υποκαταναλωτική θέση, η οποία φαίνεται να είναι επηρεασμένη από τον Άγγλο σοσιαλφιλελεύθερο Χόμπσον, τη μελέτη του οποίου

105. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 365-6.

106. Στον Λένιν, οι προσδιορισμοί του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* παίζουν έναν εντελώς δευτερεύοντα ρόλο. Στην παρουσίαση του μαρξισμού στο δοκίμιό του «Καρλ Μαρξ», η θεωρία της κρίσης που επεξεργάστηκε ο Λένιν σχετικά με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία δεν βασίζεται στις αντιφάσεις στη διαδικασία παραγωγής της αξίας, στην τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους, αλλά στην αναρχία της παραγωγής. Βλ. Brigitte Nolte, «Discussions on the theory of crisis in Social Democracy up to the First World War», *Politiske Arbejdstekster*, 3-4/1974, σ. 64-71. Η ίδια κατανόηση της κρίσης εκφράζεται στην ανάλυση του ιμπεριαλισμού: «Η εξάλειψη των κρίσεων με τα καρτέλ είναι παραμύθι των αστών οικονομολόγων που προσπαθούν να εξωραΐζουν με κάθε θυσία τον καπιταλισμό. Αντίθετα, το μονοπώλιο που δημιουργείται σε μερικούς κλάδους της βιομηχανίας δυναμώνει και οξύνει το χάος που χαρακτηρίζει όλη την καπιταλιστική παραγωγή στο σύνολό της». Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 330.

για τον ιμπεριαλισμό ανέφερε ο Λένιν ως μια από τις κύριες πηγές του.¹⁰⁷

Σύμφωνα με τον Χόμπσον, η εξαγωγή κεφαλαίου (ο ιμπεριαλισμός) προκλήθηκε από τη δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης λόγω της άνισης κατανομής του εισοδήματος. Ωστόσο, οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που παρεμβαίνουν στις σχέσεις κατανομής θα μπορούσαν να βάλουν τέλος στον ιμπεριαλισμό.¹⁰⁸ Ο Λένιν διέφερε από τον Χόμπσον ως προς τον αντικαπιταλισμό του, αλλά η εξήγησή του για την εξαγωγή κεφαλαίου δεν ήταν ριζικά διαφορετική. Ο Λένιν θεωρούσε την πίστη στη δυνατότητα κατάργησης του ιμπεριαλισμού με την αύξηση του επιπέδου κατανάλωσης των μαζών ως «τον πυρήνα της μικροαστικής ιμπεριαλιστικής κριτικής»,¹⁰⁹ αλλά δεν επέκρινε την ίδια τη θεωρία της υποκατανάλωσης,¹¹⁰ αντίθετα στήριξε τη θέση του για την αναγκαιότητα της εξαγωγής κεφαλαίου σε μια θεωρία της εξαθλίω-

σης που ήταν αστήρικτη τόσο από ιστορική όσο και από θεωρητική άποψη.

Η ίδια η καπιταλιστική ανάπτυξη έχει δείξει ότι δεν είναι ένας από τους «βασικούς και αναπόφευκτους όρους και προϋποθέσεις του καπιταλισμού» το να διατηρείται «το βιοτικό επίπεδο των μαζών στο επίπεδο της πείνας». Η παραγωγή υπεραξίας βασίζεται στην αντίφαση μεταξύ της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας χρήσης της εργασιακής δύναμης, δηλαδή μεταξύ του ιστορικά καθορισμένου κόστους αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης και της αξίας που αυτή δημιουργεί στην παραγωγή. Η αξιακή σχέση μεταξύ της αξίας της χρησιμοποιούμενης εργασιακής δύναμης και της υπεραξίας που παράγει δεν προϋποθέτει ένα αμετάβλητο ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης. Το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης (το επίπεδο των μισθών) καθορίζεται από την κυκλική πορεία της συσσώρευσης του κεφαλαίου και από τον δεδομένο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου. Ούτε χρειάζεται η αύξηση του πραγματικού μισθού να σημαίνει μείωση της υπεραξίας, όπως υποθέτει ο Λένιν, αν αυξάνεται ταυτόχρονα η παραγωγική δύναμη της εργασίας.¹¹¹

Ο Λένιν έβλεπε την εξαγωγή κεφαλαίου ως ένδειξη της τάσης παρακμής του καπιταλισμού. Στα αναπτυσσόμενα έθνη, ο καπιταλισμός είχε εξαντλήσει τις δυνατότητες επέκτασής του (είχε γίνει «υπερώριμος») και είχε πάρει μια όλο και πιο παρασιτική μορφή.¹¹² Το κεφάλαιο είχε εγκαταλεί-

107. Στο ίδιο, σ. 315.

108. Χόμπσον, *Ιμπεριαλισμός. Μια μελέτη*, ΚΥΜ, 2013, κεφ. 6. Για παράδειγμα, γράφει: «Παντού προκύπτει πλεόνασμα παραγωγικών δυνάμεων, πλεόνασμα κεφαλαίου που αναζητά επενδυτικές ευκαιρίες. Όλοι οι επιχειρηματίες αναγνωρίζουν ότι η αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων στη χώρα τους υπερβαίνει την αύξηση της κατανάλωσης, ότι μπορούν να παραχθούν περισσότερα αγαθά από όσα μπορούν να πωληθούν με κέρδος και ότι υπάρχει περισσότερο κεφάλαιο από όσο μπορεί να βρει κερδοφόρα επένδυση. Αυτή η κατάσταση πραγμάτων αποτελεί τη ρίζα του ιμπεριαλισμού. Αν το καταναλωτικό κοινό σε αυτή τη χώρα βελτίωνε το καταναλωτικό του επίπεδο ώστε να συμβαδίσει με την όποια αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων, δεν θα μπορούσε να υπάρξει πλεόνασμα εμπορευμάτων ή κεφαλαίου που να ζητάει από τον ιμπεριαλισμό να βρει αγορές».

109. Λένιν, *Άπαντα* τ. 28. σ. XXX.

110. Στο ίδιο, σ. XXX.

111. Μαρξ, *Κεφάλαιο* τ. Α, σ. 456 [σουηδική έκδοση]. Για τη σχέση μεταξύ της εξέλιξης των πραγματικών μισθών και της εξέλιξης της παραγωγικότητας στη Σουηδία κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλέπε Dencik στο *Labour, State, Capital* (Στοκχόλμη 1974) και Hansen κ.ά., *Svensk kapitalism*, Göteborg 1976.

112. Ο παρασιτικός χαρακτήρας του ιμπεριαλισμού ήταν ένα από τα κύρια θέματα της μελέτης

ψει την παραγωγική του μορφή και εμφανιζόταν όλο και περισσότερο στην τελευταία, πιο αφηρημένη και μυστικοποιημένη μορφή του, αυτή του τοκοφόρου κεφαλαίου.¹¹³ Η συσσώρευση του τοκοφόρου κεφαλαίου και συνεπώς η αύξηση του στρώματος των ραντιέρηδων βρήκε την πιο έντονη έκφρασή της στις εξαγωγές κεφαλαίου.

«Ο ιμπεριαλισμός είναι μια τεράστια συσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου στα χέρια λίγων χωρών [...] Από δω πηγάζει η ασυνήθιστη αύξηση της τάξης ή, πιο σωστά, του στρώματος των εισοδηματιών, δηλαδή των προσώπων που ζουν με το “κόψιμο κουπονιών”, των προσώπων που είναι τελείως ξεκομμένα από τη συμμετοχή σε οποιαδήποτε επιχείρηση, των προσώπων που επάγγελμά τους είναι η τεμπελιά. Η εξαγωγή κεφαλαίου, που είναι μια από τις πιο ουσιαστικές οικονομικές βάσεις

του Χόμπσον για τον ιμπεριαλισμό και ο Λένιν αναφέρεται εκτενώς σε αυτόν. Βλέπε Χόμπσον, ό.π. Ο Χόμπσον μιλάει επίσης για το πώς οι άρχουσες τάξεις έχουν τη δυνατότητα να «διαφθείρουν» τις κατώτερες τάξεις τους μέσω του ιμπεριαλισμού, και αυτή η θέση απηχείται επίσης από τον Λένιν, όπως θα δούμε παρακάτω.

113. «Γι' αυτό, στο τοκοφόρο κεφάλαιο ξεχωρίζει καθαρά αυτό το αυτόματο φετίχ, η αυτοαξιοποιούμενη αξία, το χρήμα που γεννάει χρήμα, και με τη μορφή αυτή δεν έχει πια ούτε ένα σημάδι που να δείχνει την καταγωγή του. Η κοινωνική σχέση ολοκληρώθηκε σαν σχέση ενός πράγματος, του χρήματος, προς τον ίδιο τον εαυτό του. Στη θέση της πραγματικής μετατροπής χρήματος σε κεφάλαιο φαίνεται εδώ μόνο η χωρίς περιεχόμενο μορφή αυτής της μετατροπής. [...] Εδώ είναι ολοκληρωμένη η φετιχιστική μορφή του κεφαλαίου και η αντίληψη του κεφαλαίου-φετίχ. Στο Χ - Χ' έχουμε την χωρίς νόημα μορφή του κεφαλαίου, την στρέβλωση και πραγματοποίηση στον ανώτατο βαθμό των σχέσεων παραγωγής». Μαρξ, *Κεφάλαιο* τ. Γ', σ. 495-496. Βλ. επίσης *Θεωρίες για την Υπεραξία* Μέρος 3, Μόσχα 1971, σ. 453 κ.ε.

του ιμπεριαλισμού, δυναμώνει ακόμη περισσότερο αυτή την ολοκληρωτική απόσπαση του στρώματος των εισοδηματιών από την παραγωγή, βάζει τη σφραγίδα του παρασιτισμού σ' όλη τη χώρα που ζει με την εκμετάλλευση της δουλείας μερικών υπερπόντιων χωρών και αποικιών. Η έννοια: “κράτος-εισοδηματίας” (Rentnerstaat), ή κράτος-τοκογλύφος, γίνεται έτσι διαδεδομένη στην οικονομική βιβλιογραφία για τον ιμπεριαλισμό. Ο κόσμος χωρίστηκε σε μια χούφτα κράτη-τοκογλύφους και σε μια τεράστια πλειοψηφία κράτη-οφειλέτες».¹¹⁴

Έτσι, ο καπιταλισμός, στο τελευταίο του στάδιο, επέστρεψε επίσης στις απαρχές του: «Ο καπιταλισμός, που άρχισε την ανάπτυξή του από το μικρό τοκογλυφικό κεφάλαιο, τελειώνει την ανάπτυξή του με το γιγάντιο τοκογλυφικό κεφάλαιο».¹¹⁵ Αυτό το χαρακτηριστικό, το οποίο ήταν ενδεχομένως ιστορικά δικαιολογημένο και έγκυρο για την περίοδο πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι εξαγωγές κεφαλαίου αποτελούνταν κυρίως από τοκοφόρο κεφάλαιο,¹¹⁶ δείχνει πόσο λάθος είναι να γενικεύουμε την ανάλυση του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό σε μια θεωρία για τις κινήσεις του κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά από τις αρχές του αιώνα μέχρι σήμερα. Αυτό που χαρακτήρισε την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δεν είναι η παρασιτική

114. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 404-5.

115. Στο ίδιο, σ. 357.

116. Το μερίδιο των επενδύσεων χαρτοφυλακίου (αγορά ξένων τίτλων) στις ξένες επενδύσεις κεφαλαίου το 1914 έχει εκτιμηθεί σε 90% (Dunning, *Studies in International Investment*, London 1971, σ. 2). Βλ. επίσης Bukharin, *Imperialism and the World Economy*, Φρανκφούρτη 1969 (ανατύπωση), σ. 106.

καταλήστευση από τα αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια, αλλά μάλλον η διεθνοποίηση του παραγωγικού κεφαλαίου, δηλαδή της παραγωγής υπεραξίας, με τη μορφή των πολυεθνικών εταιρειών:¹¹⁷ το κεφάλαιο δεν εξελίχθηκε απομακρυνόμενο από την έννοια του, αλλά ολοένα και περισσότερο σύμφωνα με αυτήν!

Ο χαρακτηρισμός του ιμπεριαλισμού από τον Λένιν ως παρασιτικού και παρακμάζοντος καπιταλισμού οδηγεί σε ένα άλλο ζήτημα σχετικά με την ανάλυσή του για τον ιμπεριαλισμό: την εξάπλωση του ρεφορμισμού/οπορτουνισμού στο δυτικοευρωπαϊκό εργατικό κίνημα.¹¹⁸

«Ποια λοιπόν είναι η οικονομική βάση αυτού του κοσμοϊστορικού φαινομένου; Είναι ακριβώς ο παρασιτισμός και το σάπισμα του καπιταλισμού [...] ο καπιταλισμός έχει ξεχωρίσει τώρα μια χούφτα πολύ πλούσια και ισχυρά κράτη που ληστεύουν όλο τον κόσμο – “κόβοντας” απλώς “κουπόνια”. Η εξαγωγή κεφαλαίου δίνει 8-10 δισεκατομμύρια φράγκα εισόδημα τον χρόνο

117. Βλ. Schoeller, *Weltmarkt und Reproduktion des Kapitals*, Φρανκφούρτη 1976, σ. 90 και εξής, και Busch, *Multinationale Konzerne*.

118. Ο Gunnar Olofsson έχει δείξει στο άρθρο του «Θεωρίες του ρεφορμισμού και της εργατικής αριστοκρατίας στους Ένγκελς και Λένιν» (*Arkiv* 6) ότι υπάρχουν και άλλες εξηγήσεις του ρεφορμισμού στον Λένιν από αυτή που παρουσιάζεται παρακάτω (η επίδραση των συνθηκών «ηρεμίας», η εγγύτητα με τη μικροαστική τάξη, η θέση των διανοομένων στο εργατικό κίνημα, ο χαρακτήρας του πολιτικού συστήματος, η «αδράνεια» της κοινωνικής ζωής και η σχέση μεταξύ συνδικαλιστικού και πολιτικού αγώνα). Σε αυτά δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε εδώ, και όπως επισημαίνει ο Olofsson, αυτές οι πρόσθετες εξηγήσεις εξαφανίστηκαν στη «λενινιστική» θεωρία, η οποία περιόρισε το πρόβλημα στην επίδραση του ιμπεριαλισμού στην εργατική τάξη και το εργατικό κίνημα.

[...] Είναι αυτονόητο ότι με ένα τόσο γιγάντιο *υπερκέρδος* (γιατί είναι πάνω από το κέρδος που απομυζούν οι καπιταλιστές από τους εργάτες της χώρας “τους”) *μπορεί να εξαγοράζονται* οι εργατικοί ηγέτες και το ανώτερο στρώμα της εργατικής αριστοκρατίας. Και αυτό το στρώμα το εξαγοράζουν οι καπιταλιστές των “*προηγμένων*” χωρών με χίλιους τρόπους, άμεσους και έμμεσους, ανοιχτούς και κρυφούς. Αυτό το στρώμα των αστοποιημένων εργατών ή της “*εργατικής αριστοκρατίας*”, που είναι πέρα για πέρα μικροαστικό ως προς τον τρόπο ζωής του, το μέγεθος των απολαβών του και την όλη κοσμοθεωρία του, είναι το κύριο στήριγμα της Β’ Διεθνούς και στις μέρες μας το κύριο *κοινωνικό* (όχι στρατιωτικό) *στήριγμα της αστικής τάξης*. Γιατί πρόκειται για αληθινούς *πράκτορες της αστικής τάξης μέσα στο εργατικό κίνημα*, για τους υπαξιωματικούς της τάξης των καπιταλιστών εντός της εργατικής τάξης, για αληθινούς αγωγούς του ρεφορμισμού και του σωβινισμού».¹¹⁹

Εδώ επανεμφανίζεται η τάση του Λένιν να ανάγει την καπιταλιστική σχέση στη συνειδητή δράση των καπιταλιστών, η οποία επισημάνθηκε σε σχέση με την έννοια του μονοπωλίου. Παραβλέπει τον τρόπο με τον οποίο προκύπτει η διάσπαση της εργατικής τάξης από τις διαφορετικές θέσεις των διαφόρων στοιχείων του συνολικού εργάτη στη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής (κλαδικές διαφορές, διαφορετικές δομές δεξιοτήτων κ.λπ.) και καταφεύγει σε μια συνωμοσιολογική θεωρία της δωροδοκίας για να εξηγήσει την εμφάνιση μιας «εργατικής αριστοκρατίας». Αυτό το στρώμα, λόγω της προνομιακής του θέσης, αποτε-

119. Λένιν, *ό.π.*, σ. 313-4.

λεί την κοινωνική βάση του ρεφορμισμού/οπορτουνισμού και το μέσο διαμέσου του οποίου διεισδύει στην εργατική τάξη. Ο ρεφορμισμός, ως μορφή αστικής συνείδησης στην εργατική τάξη, ανάγεται έτσι σε κάτι εξωτερικό προς την τάξη, αποτέλεσμα της επιρροής διεφθαρμένων αριστοκρατών εργατών/ηγετών. Μια τέτοια θέση δεν μπορεί να εξηγήσει τη μακροχρόνια ηγεμονία του ρεφορμισμού στο δυτικοευρωπαϊκό εργατικό κίνημα παρά μόνο με ηθικούς όρους (διαφθορά, προδοσία κ.λπ.). Σπάει τον δεσμό μεταξύ, αφενός, των άμεσων μορφών συνείδησης που παράγονται και αναπαράγονται στην εργατική τάξη ως αποτέλεσμα των ίδιων των μορφών με τις οποίες εμφανίζονται οι ουσιαστικές σχέσεις της αστικής κοινωνίας (η μορφή του μισθού, η μορφή του εισοδήματος, η μορφή κράτος κ.λπ.) και, αφετέρου, των πολιτικών εκφράσεων αυτών των αντικειμενικά καθορισμένων μορφών συνείδησης: τον ρεφορμισμό/οπορτουνισμό.¹²⁰ Επίσης, μια τέτοια θεωρία του ρεφορμισμού στο εργατικό κίνημα δεν μπορεί να εξηγήσει με υλιστικούς όρους τη συγκρότηση της ταξικής συνείδησης στην εργατική τάξη, δηλαδή τις εμπειρίες, τα βιώματα και τις μορφές οργάνωσης που καθιστούν δυνατή την υπέρβαση μιας «ψευδούς συνείδησης». Αντίθετα, το επαναστατικό κόμμα, ως ενσάρκωση της προλεταριακής ταξικής συνείδησης, αναδεικνύεται σε υποκείμενο που, μέσω της προπαγάνδας του και της αμφισβήτησης της ρεφορμιστικής

120. Βλ. π.χ. Marquardt, «Konjunkturforløb og klassebevidsthed», *Den jyske historiker* 1/74, και Redaktionskollektiv Gewerkschaften, «Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde», *Kurasje* 11. Μια προσπάθεια προσδιορισμού των μορφών συνείδησης των μισθωτών εργατών έχει γίνει από το Projekt Klassenanalyse στο *Materialien zur Klassenstruktur der BRD. Erster Teil: Theoretische Grundlagen und Kritiken*, Βερολίνο 1975, σσ. 213-268. Μια κριτική του PKA μπορεί να βρεθεί στο *Prokla* 22, Βερολίνο 1976.

ηγεσίας, οδηγεί την εργατική τάξη στην επαναστατική γραμμή.

Μονοπώλιο, κράτος και σοσιαλισμός

Ο Λένιν είδε το μονοπωλιακό και το χρηματιστικό κεφάλαιο ως σημάδια της διάλυσης του καπιταλισμού και ως θεμέλια της μετάβασης σε μια «νέα κοινωνική τάξη». Σε αυτές τις δύο μορφές κεφαλαίου βρήκε αποφασιστικά στοιχεία για την κατάργηση της «αναρχίας» της παραγωγής και της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Στη θέση του ανταγωνισμού των πολλών κεφαλαίων σε μια άγνωστη γι' αυτά αγορά, ήρθε η «γενική λογιστική όλης της τάξης των καπιταλιστών»¹²¹ από τις μεγάλες τράπεζες και η σχεδιασμένη οργάνωση της παραγωγής από τα μονοπώλια.

«Όταν η μεγάλη επιχείρηση γίνεται γιγάντια και οργανώνει σχεδιασμένα, με βάση τον ακριβή υπολογισμό ενός πλούτου στοιχείων, την προμήθεια της αρχικής πρώτης ύλης σε διαστάσεις [...] όταν οργανώνεται συστηματικά η μεταφορά αυτής της πρώτης ύλης στα πιο κατάλληλα για την παραγωγή σημεία [...] όταν από ένα κέντρο διευθύνονται όλα τα στάδια της διαδοχικής κατεργασίας της πρώτης ύλης ως την παραγωγή μιας ολόκληρης σειράς ποικίλων έτοιμων προϊόντων [...] όταν η διανομή αυτών των προϊόντων γίνεται με βάση ένα σχέδιο [...] τότε γίνεται ολοφάνερο ότι έχουμε μπροστά μας μια κοινωνικοποίηση της παραγωγής».¹²²

Ωστόσο, αυτή η ήδη κοινωνικοποιημένη παραγωγή δεν διεξάγεται ως τέτοια, αλλά ως ιδιωτική παραγωγή. Αυτή, σύμφωνα με

121. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 339.

122. Στο ίδιο, σ. 432.

τον Λένιν, είναι και η θεμελιώδης αντίφαση στο ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού:¹²³ η παραγωγή είναι κοινωνική, αλλά οι ολίγοι ιδιοποιούνται τον κοινωνικό πλούτο. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας κατανόησης των αντιφάσεων του καπιταλισμού, η παραγωγή στην κοινωνικοποιημένη της μορφή εμφανίζεται ως μια σοσιαλιστική αρχή (σχεδιασμός) που εκδηλώνεται μέσα στον καπιταλισμό,¹²⁴ ενώ το ειδικά καπιταλιστικό στοιχείο εντοπίζεται στη μορφή της ιδιοποίησης. «Μήπως δεν είναι ολοφάνερο ότι η μορφή της ιδιοποίησης δεν μπορεί να μην προσαρμοστεί στην πρώτη, δεν μπορεί να μη γίνει επίσης κοινωνική, δηλ. σοσιαλιστική;»¹²⁵ Η άλλη πλευρά της ανάπτυξης του κεφαλαίου που εκφράζεται με την κοινωνικοποίηση, δηλαδή η αυξανόμενη υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο και συνεπώς η αυξανόμενη εξουσία του επί της μισθωτής εργασίας, εξαφανίζεται από το προσκήνιο.¹²⁶ Έτσι, η κριτική του καπιταλισμού καθίσταται ακρωτηριασμένη και επιφανειακή: επικεντρώνεται στην κατανομή των μέσων παραγωγής και των αποτελεσμάτων της παραγωγής, παρακάμπτοντας την υποταγή των παραγωγών στην παραγωγή (τον αλλοτριωμένο χαρακτήρα της

εργασίας). Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στην ανάλυση του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό. Καταδικάζει τον καπιταλισμό ως ένα στάσιμο και παρακμιακό σύστημα, επειδή η ιδιωτική μορφή ιδιοποίησης εμποδίζει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και, συνεπώς, του κοινωνικού πλούτου. Δεν αμφισβητεί όμως τον χαρακτήρα της ανάπτυξης των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή το πώς οι παραγωγικές δυνάμεις και συνεπώς η ανθρώπινη εργασία διαμορφώνονται από τη λογική της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Οι παραγωγικές δυνάμεις αντιμετωπίζονται ως ουδέτερα μέσα για την παραγωγή κοινωνικού πλούτου, ο οποίος, απαλλαγμένος από τα δεσμά της ατομικής ιδιοκτησίας, μπορεί να αναπτυχθεί γρήγορα και με σχεδιασμένο τρόπο. «Για τον Λένιν, επομένως, η αναγκαιότητα της επανάστασης δεν προκύπτει από την κριτική της παραγωγιστικής μορφής της κοινωνικής εργασίας, αλλά από την κριτική των ορίων των δυνατοτήτων της παραγωγιστικής ανάπτυξης».¹²⁷

Αυτή η περιορισμένη κριτική του καπιταλισμού συνεπαγόταν έναν αντίστοιχο περιορισμό της επαναστατικής προοπτικής. Στόχευε στην κατάργηση της ιδιωτικής καπιταλιστικής μορφής ιδιοποίησης και στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων με ποσοτικούς όρους (παραγωγικότητα), αλλά αγνοούσε τον μετασχηματισμό του «είδους της εργασίας» και του «πραγματικού τρόπου της συνολικής εργασιακής

123. Στο ίδιο, σ. 327.

124. Πρβλ. Engels, *Αντι-Ντίρινγκ*, Σύγχρονη Εποχή, 2006, όπου η αντίληψη του καπιταλισμού που προωθεί ο Λένιν είναι ήδη παρούσα: «Με τα τραστ, ο ελεύθερος ανταγωνισμός μετατρέπεται σε μονοπώλιο, η μη σχεδιασμένη παραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας υποτάσσεται στη σχεδιασμένη οργάνωση της αναδύμενης σοσιαλιστικής κοινωνίας».

125. Λένιν, *Τι είναι οι «φίλοι του λαού» και πώς πολεμούν τους σοσιαλδημοκράτες*, Σύγχρονη Εποχή, 2009, σ. 74.

126. Για την έννοια της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, βλέπε Μαρξ, *Τα αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, Εκδόσεις Α/συνέχεια.

127. Heidt/Mangeng, «Parteivergesellschaftung. Über den Zusammenhang von Transformationsprozess und nachrevolutionären Gesellschaftsstrukturen in den nachkapitalistischen Ländern sowjetischen Typs» και Schulze, *Übergangsgesellschaft. Herrschaftsform und Praxis am Beispiel der Sowjetunion*, Φρανκφούρτη 1974, σ. 95.

διαδικασίας».¹²⁸ την κατάργηση της υποταγής της ζωντανής εργασίας στη νεκρή, την κατάργηση της αλλοτριωμένης και διαχωρισμένης εργασίας. Ο Λένιν θεωρούσε ότι οι καπιταλιστικές μορφές οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας ήταν κατάλληλες και πλήρως χρήσιμες για τους σοσιαλιστικούς σκοπούς. Για παράδειγμα, θεωρούσε το σύστημα του Τείλοριζμού (εξάλειψη των περιττών κινήσεων κατά τη διάρκεια της εργασίας, διαχωρισμός των ενεργειών, προσαρμογή της εργασίας στους ρυθμούς των μηχανημάτων) ως σπουδαία επιστημονική πρόοδο. Στον καπιταλισμό μπορεί να λειτουργούσε ως ένα εκλεπτυσμένο εργαλείο εκμετάλλευσης, αλλά υπό τη σοβιετική εξουσία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για μια ορθολογική και παραγωγικότερη οργάνωση της εργασίας.¹²⁹ Σε αυτή την «παραγωγιστική» επαναστατική προοπτική, η κυριαρχία των συνθηκών παραγωγής πάνω στους παραγωγούς και η αναγωγή της ανθρώπινης εργασίας σε «αφηρημένη εργασία» αναπαράγονται με νέα μορφή. Τα στοιχεία κοινωνικοποίησης της μονοπωλιακής οργάνωσης της παραγωγής – η γενική λογιστική και ο σχεδιασμός της παραγωγής – συνεπάγονταν, σύμφωνα με τον Λένιν, ότι οι καπιταλιστές «παρά τη θέλησή τους και εν αγνοία τους» παρασύρονταν «σε ένα είδος νέας κοινωνικής τάξης».¹³⁰ Απελευθερωμένες από το «περίβλημα» της ατομικής ιδιοκτησίας και αναλαμβανόμενες από το προλεταριακό κράτος, οι άρτια οργανωμένες καπιταλιστικές μορφές θα αποτελούσαν τη βάση για την οργάνωση της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Στον κρατικό έλεγχο και τη ρύθμιση των πολεμικών οικονομιών

των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών, ο Λένιν είδε το τελικό στάδιο της αποσύνθεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα στο ίδιο του το πλαίσιο.

«Από το μονοπώλιο γενικά πέρασαν στο κρατικό μονοπώλιο. Η αντικειμενική κατάσταση έδειξε ότι ο πόλεμος επιτάχυνε την ανάπτυξη του καπιταλισμού, και η ανάπτυξη αυτή προχώρησε από τον καπιταλισμό στον ιμπεριαλισμό, από το μονοπώλιο στην κρατικοποίηση. Όλα αυτά έφεραν πιο κοντά τη σοσιαλιστική επανάσταση και δημιούργησαν τις αντικειμενικές συνθήκες γι' αυτή».¹³¹

Αυτός ο «κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός» ή «κρατικός καπιταλισμός» (ο Λένιν χρησιμοποιεί και τους δύο όρους) «ένωσε την τεράστια δύναμη του καπιταλισμού με εκείνη του κράτους σε έναν ενιαίο μηχανισμό»,¹³² με τον οποίο κατέστη δυνατή η κοινωνική ρύθμιση της παραγωγής. Η ρύθμιση αυτή, ενώ ακολουθούσε τα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου, δημιουργούσε ωστόσο την αντικειμενική βάση για την άμεση μετάβαση στον σοσιαλισμό.

«ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός είναι η πληρέστερη υλική προετοιμασία του σοσιαλισμού, είναι τα πρόθυρά του, είναι το σκαλοπατάκι εκείνο της ιστορικής κλίμακας, που ανάμεσα σ' αυτό και στο σκαλοπατάκι που λέγεται σοσιαλισμός, δεν υπάρχουν άλλα ενδιάμεσα σκαλοπατάκια».¹³³

128. Μαρξ, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, Α/συνέχεια, 1983, σ. 103 κ.έ.

129. Λένιν, *Άπαντα* τ. 36, σ. 189-190 [«Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας»].

130. Λένιν, *Άπαντα* τ. 27, σ. 327.

131. Λένιν, «Η έβδομη πανρωσική συνδιάσκεψη (του Απρίλη) του ΣΔΕΚΡ», *Άπαντα* τ. 31, σ. 355.

132. Lenin: «War and revolution», *Between the two Revolutions*, Μόσχα 1917, σ. 199.

133. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 34, σ. 193.

Όταν συντριβεί η εξουσία των μονοπωλικών καπιταλιστών πάνω σε αυτή την οργανωμένη οικονομία και την αναλάβει το προλεταριακό κράτος, τότε ο σοσιαλισμός γίνεται επίσης πραγματικότητα:

«ο σοσιαλισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά το κρατικό-καπιταλιστικό μονοπώλιο, που χρησιμοποιείται προς όφελος όλου του λαού και γι' αυτό τον λόγο έπαψε να είναι καπιταλιστικό μονοπώλιο».¹³⁴

Τα καρτέλ, τα τραστ, οι μεγάλες τράπεζες και οι κρατικές παρεμβάσεις δεν γίνονται αντιληπτά ως το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης φάσης συσσώρευσης, αλλά ως η ίδια η κοινωνικοποίηση. Έτσι, ο σοσιαλισμός παρουσιάζεται ότι δεν είναι τίποτα παραπάνω από την κατάληψη από το προλεταριάτο (ή την «πρωτοπορία» του) της διεύθυνσης των άριστα οργανωμένων καπιταλιστικών βιομηχανικών και κρατικών μορφών.

Αν και ο Λένιν εδώ παραμένει στο πλαίσιο της σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης (Χίλφερντινγκ), την ίδια στιγμή, υπό την πίεση της ριζοσπαστικοποίησης της ταξικής πάλης στη Ρωσία, αναγκάστηκε να το υπερβεί. Σε αντίθεση με τον σοσιαλδημοκρατικό ρεφορμισμό, στο βιβλίο του *Κράτος και Επανάσταση* υποστήριξε ότι το καπιταλιστικό κράτος δεν μπορεί να καταληφθεί, αλλά πρέπει να συντριβεί και να αντικατασταθεί από ένα προλεταριακό δημοκρατικό κράτος, το οποίο βρίσκεται στη διαδικασία της κατάργησής του.

Σε αυτό το βιβλίο, ο Λένιν επέστρεψε στον Μαρξ και, ακολουθώντας τον, ξεκαθάρισε ότι η κατάργηση του διαχωρισμού διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας είναι η βάση για την εξαφάνιση των τάξεων και

του κράτους, δηλαδή για τη μετάβαση στον κομμουνισμό.¹³⁵ Αλλά η κατάργηση του διαχωρισμού διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας παραμένει απλώς ένα όραμα στη σκέψη του Λένιν, επειδή δεν διαμεσολαβείται από μια κριτική του καπιταλισμού, η οποία συλλαμβάνει την υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο και, συνεπώς, τον διαχωρισμό μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας. Επομένως, ο Λένιν δεν ήταν σε θέση να συλλάβει την κατάργηση του διαχωρισμού της εργασίας στα πλαίσια της υφιστάμενης επαναστατικής διαδικασίας. Αυτό εκφράζεται στο κείμενο «Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας», όπου, αφενός, υποστηρίζει ότι η μετάβαση στον σοσιαλισμό σημαίνει τη μετάβαση από τον εργατικό έλεγχο στη ρύθμιση της παραγωγής από τους ίδιους τους εργάτες,¹³⁶ και, αφετέρου, υποστηρίζει την αναγκαιότητα της πληρωμής με το κομμάτι και του συστήματος Τέιλορ για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας,¹³⁷ καθώς επίσης ότι οι βιομηχανικές εργασιακές διαδικασίες μεγάλης κλίμακας δεν μπορούν να οργανωθούν παρά μόνο με την απόλυτη εξουσία μιας και μόνο θέλησης:

«Κάθε μεγάλη εκμηχανισμένη βιομηχανία, δηλαδή ακριβώς η υλική, η παραγωγική πηγή και το βάθρο του σοσιαλισμού, απαιτεί απόλυτη και αυστηρότητα *ενότητα θέλησης* που να κατευθύνει την κοινή εργασία εκατοντάδων, χιλιάδων και δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων. [...] Πώς όμως μπορεί να εξασφαλιστεί μια αυστηρότατη ενότητα θέλησης; Με

135. Λένιν, *Κράτος και Επανάσταση*, Σύγχρονη Εποχή.

136. Λένιν, *Άπαντα* τ. 36, σ. 192.

137. Στο ίδιο, σ. 189.

134. Στο ίδιο, σ. 192.

την υποταγή της θέλησης των χιλιάδων στη θέληση ενός».¹³⁸

Έτσι, ενώ ο Λένιν μιλάει για τη μετάβαση στην αυτοοργάνωση της κοινωνικής παραγωγής από τους εργάτες, υποστηρίζει μια «παραγωγιστική» οργάνωση της εργασίας με αυταρχική μορφή, χωρίς να βλέπει το πρόβλημα σε αυτό, δηλαδή ότι μια τέτοια οργάνωση της εργασίας εμποδίζει τη διαδικασία μετασχηματισμού της κοινωνίας σε ένωση ελεύθερων παραγωγών.

Το σύνθημα του Λένιν για την καταστροφή του κράτους ήταν επίσης αντιφατικό. Απέναντι στον διαχωρισμό ανάμεσα στην κοινωνικοποιημένη παραγωγή, η οποία τείνει προς τον σοσιαλισμό, από τη μία πλευρά, και την ιδιωτική μορφή ιδιοποίησης από την άλλη, ο Λένιν διαχώρισε τις λειτουργίες του κράτους σε οικονομικές-διοικητικές και σε πολιτικές-κατασταλτικές. Οι τελευταίες ήταν αυτές που έπρεπε να συντρίβουν, ενώ οι πρώτες έπρεπε να διατηρηθούν ως ραχοκοκαλιά της σοσιαλιστικής κοινωνίας.¹³⁹ Μια ενιαία κρατική τράπεζα θα αποτελούσε αφ' εαυτής, σύμφωνα με τον Λένιν, τα εννέα δέκατα ενός σοσιαλιστικού μηχανισμού.¹⁴⁰ Ο Λένιν συνόψισε αυτή την αντίληψη για την οργάνωση της σοσιαλιστικής κοινωνίας στον περίφημο

138. Στο ίδιο, σ. 200.

139. «Εκτός από τον κυρίως “καταπιεστικό” μηχανισμό του μόνιμου στρατού, της αστυνομίας, της γραφειοκρατίας, το σύγχρονο κράτος έχει κι έναν μηχανισμό, που συνδέεται ιδιαίτερα στενά με τις τράπεζες και τις ενώσεις των βιομηχάνων, μηχανισμό, που εκτελεί τεράστιο όγκο λογιστικών και καταγραφικών εργασιών. Αυτόν τον μηχανισμό δεν μπορούμε και δεν πρέπει να τον τσακίσουμε». Λένιν, *Άπαντα* τ. 34, σ. 307. [«Θα κρατήσουν άραγε οι μπολσεβίκοι την κρατική εξουσία;»]

140. Στο ίδιο, σ. 308.

παραλληλισμό του μεταξύ των γερμανικών ταχυδρομείων και του σοσιαλισμού:

«Ένας έξυπνος γερμανός σοσιαλδημοκράτης της όγδοης δεκαετίας του περασμένου αιώνα ονόμασε το ταχυδρομείο πρότυπο σοσιαλιστικού νοικοκυριού. Αυτό είναι πολύ σωστό. Σήμερα το ταχυδρομείο είναι νοικοκυριό, οργανωμένο σύμφωνα με τον τύπο του κρατικο-καπιταλιστικού μονοπωλίου. Ο ιμπεριαλισμός μετατρέπει βαθμιαία όλα τα τραστ σε οργανώσεις αυτού του τύπου. Πάνω από τους “απλούς” εργαζόμενους, που ξεθεώνονται στη δουλειά και πεινάνε, στέκει εδώ η ίδια αστική γραφειοκρατία. Εδώ όμως είναι ήδη έτοιμος ο μηχανισμός της κοινωνικής διαχείρισης. Ας ανατρέψουμε τους καπιταλιστές, ας συντρίψουμε με το σιδερένιο χέρι των ένοπλων εργατών την αντίσταση αυτών των εκμεταλλευτών, ας τσακίσουμε τη γραφειοκρατική μηχανή του σύγχρονου κράτους και μπροστά μας θα προβάλλει ένας απαλλαγμένος από “παράσιτα” μηχανισμός με υψηλό τεχνικό εξοπλισμό, ένας μηχανισμός, που θα μπορούν θαυμάσια να τον βάλουν σε κίνηση οι ίδιοι οι ενωμένοι εργάτες, μισθώνοντας τεχνικούς, επιστάτες, λογιστές και αμείβοντας τη δουλειά όλων αυτών, όπως και όλων γενικά των “δημόσιων” υπαλλήλων με μισθό εργάτη».¹⁴¹

Η επαναστατική θεώρηση του Λένιν έχει επομένως δύο πλευρές. Από τη μία πλευρά, την επανάληψη των ιδεών του Μαρξ για την προλεταριακή δημοκρατία, με βάση την εμπειρία της Παρισινής Κομμούνας, και τον ορισμό του για τη μετάβαση στον κομ-

141. Λένιν, *Άπαντα* τ. 33, σ. 50. [«Κράτος και Επανάσταση»]

μονιισμό ως διαδικασία κατάργησης του διαχωρισμού διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας. Από την άλλη πλευρά, αυτά τα ζητήματα δεν θα μπορούσαν να λυθούν μέσα στο πλαίσιο της ανεπαρκούς κριτικής του Λένιν στον καπιταλισμό, και ως εκ τούτου στέκονται ως ριζοσπαστικό όραμα δίπλα σε μια «κρατικοκαπιταλιστική» αντίληψη του σοσιαλισμού: τη διατήρηση των καπιταλιστικών και κρατικοκαπιταλιστικών μορφών οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας και της οικονομίας. Ούτε οι μετεπαναστατικές εξελίξεις έδωσαν στους μπολσεβίκους την ευκαιρία να έρθουν σε ρήξη με αυτή την ιδέα του σοσιαλισμού στην πολιτική πρακτική. Την Οκτωβριανή Επανάσταση δεν την ακολούθησε ποτέ η δυτικοευρωπαϊκή επανάσταση που περίμεναν ο Λένιν και οι μπολσεβίκοι, αλλά η επέμβαση ξένων δυνάμεων, ο εμφύλιος πόλεμος, η καταστροφική μείωση της παραγωγής, η έλλειψη τροφίμων και η αποστράτευση της εργατικής τάξης από τον αγώνα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η σοσιαλιστική οργάνωση της κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί· αντίθετα, λήφθηκαν αντίμετρα προσανατολισμένα στις μορφές και τις μεθόδους του κρατικού καπιταλισμού, και οι χειραφετητικές μορφές που έφερε η επανάσταση (σοβιέτ και εργοστασιακές επιτροπές) περιορίστηκαν και σταδιακά εξαφανίστηκαν. Αντί για το όραμα του Λένιν για τον θάνατο του κράτους, ξεκίνησε μια διαδικασία που κατέληξε στον τρομοκρατικό κρατικό μηχανισμό του σταλινισμού.

Συμπέρασμα

Ο θεμελιώδης περιορισμός της ανάλυσης του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό είναι ότι σταματά στην περιγραφή των εμπειρικών μορφών της κίνησης του κεφαλαίου και δεν

τις διαμεσολαβεί με την έννοια του ίδιου του κεφαλαίου. Δηλαδή, δεν εκπλήρωσε την πρόθεση της κριτικής του Μαρξ στην πολιτική οικονομία: «είναι έργο της επιστήμης να αναγάγει την ορατή, τη φαινομενική μόνο κίνηση στην εσωτερική πραγματική κίνηση».¹⁴² Ο Λένιν σημειώνει ότι το μονοπωλιακό στάδιο προέκυψε από την εγγενή τάση του κεφαλαίου για συγκέντρωση και συγκεντροποίηση (την οποία ανέπτυξε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* τ. 1, κεφ. 23), αλλά δεν διευκρινίζει το νόημα του νέου σταδίου. Το αν αυτό συνεπάγεται μόνο μια αλλαγή στις εμπειρικές μορφές με τις οποίες εμφανίζεται η κίνηση του κεφαλαίου ή μια ποιοτική αλλαγή στους νόμους του ίδιου του τρόπου παραγωγής, παραμένει ένα αναπάντητο ερώτημα. Όπως είδαμε, ο Λένιν περιγράφει το μονοπώλιο με τέτοιο τρόπο ώστε να φαίνεται σαν να αναστέλλεται ο νόμος της αξίας, αλλά ο ίδιος δεν διευκρινίζει αν η μονοπώληση σημαίνει κατάργηση του νόμου της αξίας ή μόνο τροποποίηση της εφαρμογής του. Η θεμελιώδης ασάφεια που ενυπάρχει έτσι στην ανάλυση του ιμπεριαλισμού αντανακλά την κατανόηση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας που υιοθέτησε ο Λένιν. Αν το *Κεφάλαιο* γίνει κατανοητό ως μια γενική παρουσίαση των ιστορικών σταδίων της καπιταλιστικής παραγωγής από τις απαρχές της στην απλή κυκλοφορία των εμπορευμάτων μέχρι το μετοχικό κεφάλαιο, τότε το καθήκον της ανάλυσης μετά τον Μαρξ είναι να προσθέσει τα νέα στάδια ανάπτυξης του κεφαλαίου, όχι να εξηγήσει τις εμπειρικές μορφές της κίνησης του κεφαλαίου ως ιστορικά συγκεκριμένες μορφές έκφρασης της λογικής της ουσίας του κεφαλαίου.

Το συμπέρασμα στο οποίο οδηγεί ο περιγραφικός χαρακτήρας της μελέτης του Λένιν είναι αδιαμφισβήτητο: η γενίκευσή

142. Μαρξ, *Κεφάλαιο* τ. 3, σ. 396.

της σε μια γενική θεωρία πολιτικής οικονομίας δεν μπορεί να υποστηριχθεί. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Λένιν, στην πολεμική του εναντίον του Μπουχάριν, αντιτάχθηκε σε μια τέτοια χρήση της ανάλυσης του ιμπεριαλισμού,¹⁴³ και όπως έχει επισημάνει η Neusüss, μόνο όταν ανακηρύσσεται από τον «Μαρξισμό-Λενινισμό» ως η βάση κάθε ανάλυσης της κίνησης του κεφαλαίου μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, καθίσταται πραγματικά εντελώς λανθασμένη.¹⁴⁴ Αν, για παράδειγμα, ο προσδιορισμός του καπιταλισμού ως θνήσκοντος από τον Λένιν, ο οποίος αποσκοπούσε στο να υποδείξει την άμεση πραγματικότητα των προλεταριακών επαναστάσεων, γενικευτεί, αυτό συνεπάγεται μια άμεση αναθεώρηση της θεωρίας του Μαρξ για τον κυκλικό χαρακτήρα της συσσώρευσης του κεφαλαίου και καθιστά αδύνατη την παρακολούθηση της πραγματικής δυναμικής του κεφαλαίου.

Ο προσδιορισμός του Λένιν για το τέλος του καπιταλισμού είχε και μια άλλη πλευρά, ο προβληματικός χαρακτήρας της οποίας τονίστηκε παραπάνω. Με αυτόν τον τρόπο, ο Λένιν υπέδειξε ότι ο καπιταλισμός είχε φτάσει σε τέτοιο επίπεδο ανάπτυξης που είχε δημιουργήσει οργανωτικές μορφές που έτειναν να αναιρούν τον καπιταλισμό και να συνδέονται με τον σοσιαλισμό.

Ο Μαρξ έβλεπε ήδη τη μετοχική εταιρεία ως «κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής μέσα στα πλαίσια του ιδίου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» και ως «αναγκαίο σημείο περάσματος για την ξαναμετατροπή του κεφαλαίου σε ιδιοκτησία των παραγωγών, όχι όμως σαν ατομική ιδιοκτησία ξεχωριστών παραγωγών, αλλά σαν ιδιοκτησία συνεταιρισμένων παραγωγών, σαν άμεσα κοινωνική

ιδιοκτησία».¹⁴⁵ Αλλά στον Λένιν χάνεται ο προβληματισμός για τον αντιφατικό χαρακτήρα της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής. Τείνει έτσι να ανάγει την ανάπτυξη του κεφαλαίου στην αυξανόμενη αντίφαση ανάμεσα, από τη μια πλευρά, στις κοινωνικοποιημένες μορφές οργάνωσης της παραγωγής (τραστ, μεγάλες τράπεζες κ.λπ.) και, από την άλλη, στην ιδιωτική ιδιοποίηση, και τον σοσιαλισμό στον μετασχηματισμό της τελευταίας ώστε να εναρμονιστεί με τις πρώτες. Η κριτική που ασκεί στον καπιταλισμό παραβλέπει έτσι την ολοένα και επεκτεινόμενη πραγματική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο, δηλαδή την εδραίωση του κεφαλαίου ως μια ειδική μορφή διαμεσολάβησης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, εδραιώνοντας έτσι την κυριαρχία του στις ίδιες τις τεχνολογικές-υλικές δομές. Υπό το πρίσμα της ανάπτυξης του κεφαλαίου ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες, γίνεται ολοένα και πιο φανερό πόσο ακρωτηριασμένη είναι αυτού του είδους η κριτική του καπιταλισμού (η οποία επικεντρώνεται στην ιδιωτική μορφή της ιδιοποίησης και δεν περιλαμβάνει την τάση υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο) και πόσο δεν μπορεί να κατανοήσει τον επαναστατικό μετασχηματισμό σε όλη την αναγκαία ριζοσπαστικότητά του.

143. Λένιν, *Άπαντα* τ. 38, σ. 151-2. [«Εισήγηση για το πρόγραμμα του κόμματος 19 του Μάρτη»]

144. Neusüss, *ό.π.*, σ. 45.

145. Μαρξ, *Κεφάλαιο* τ. 3, σ. 551-3.